

9

СРПСКИ НАРОД У XIX ВЕКУ

Уредник: СТ. СТАНОЈЕВИЋ

Уређивачки одбор:

ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ, СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ,
НИКОЛА СТОЈАНОВИЋ

9

ЂЕНЕРАЛ ВЛАД. Ј. БЕЛИЋ**РАТОВИ СРПСКОГ НАРОДА
У XIX ВЕКУ
(1788-1918)****ИЗДАВАЧНО И КЊИЖАРСКО ПРЕДУЗЕЋЕ
ГЕЦА КОН А. Д. — БЕОГРАД**

СРПСКИ НАРОД У XIX ВЕКУ

СРПСКИ НАРОД У XIX ВЕКУ

УРЕДНИК :
СТ. СТАНОЈЕВИЋ

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР :
ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ, СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ,
НИКОЛА СТОЈАНОВИЋ

КЊИГА ДЕВЕТА

Ђенерал ВЛАД. Ј. БЕЛИЋ
РАТОВИ СРПСКОГ НАРОДА У XIX И XX ВЕКУ

ИЗДАВАЧКО И КЊИЖАРСКО ПРЕДУЗЕЋЕ
ГЕЦА КОН А. Д. — БЕОГРАД

ЂЕНЕРАЛ ВЛАД. Ј. БЕЛИЋ

**РАТОВИ СРПСКОГ НАРОДА
У XIX И XX ВЕКУ
(1788-1918)**

**ИЗДАВАЧНО И НЊИЖАРСКО ПРЕДУЗЕЋЕ
ГЕЦА КОН А. Д. – БЕОГРАД**

ШТАМПARIЈА ДРАГ. ГРЕГОРИЋА
БЕОГРАД, Отрахлџиџа Бана улица 75

У В О Д

Српски народ ушао је у XIX век под туђом управом, распарчан по разним државама, без своје слободе, сем извесних делова Црне Горе.

Највећи део народа био је у разним крајевима Турске државе, са разноликом унутрашњом управом, но свуда без икаквих политичких и националних права и повластица.

Турска, већ у опадању, није била више снажна, те се у већини области није осећала средишна власт, већ је у појединим областима то отсуство централне управе давало маха појединим управницима да прогоне народ.

Знатан број Срба преселио се још раније у Аустрију, где је добио извесне привилегије, које су некад више, некад мање признаване, и испуњаване.

Стање српског народа свуд је било врло тешко, те је стога и цео XIX век испуњен борбама, у почетку за опстанак а доцније за ослобођење од туђина и стварање својих самосталних и независних држава, и најзад у XX веку за уједињење.

Прве борбе водили су појединачно људи који су, бранећи се, убијали извршиоце насиља, доцније су се скупљали у групе и одметали у гору и као хајдучке чете штитили остале по селима. Напослетку те су се групе организовале у јединице и у уређену војску.

Природно је да су тек тако организоване групе и јединице могле водити борбу по каквом плану, што је зависило од природног дара самога вође, јер војничког образовања нити је било код Срба, нити га је могло бити, пошто народ није смео носити оружје а није узиман

у турску војску, да би на тај начин могао добити извесно војничко знање.

Такво стање српског народа у турским покрајинама у близини околних слободних држава — нарочито у Београдском пашалуку, Босни и Херцеговини — имало је за последицу и то, да су Срби често пребегавали у те суседне државе, нарочито у Аустрију, било да се склоне од освете Турака, било да измакну испред насиља њиховог.

У сваком пак рату Русије и Аустрије са Турском, Срби су се борили против Турака.

Крајем XVIII века, Аустрија се опет спремала да зарати на Турску, а међутим била је у рђавим односима са Пруском. Стога је главне своје снаге држала у северним покрајинама, а према Турској избацила само мали део, рачунајући да се користи Србима добровољцима, како са своје територије, тако поглавито из Београдског пашалука, Босне и Херцеговине. Она је већ на годину-две дана раније развила јаку агитацију код Срба за ступање у добровољце. И кад је рат избио 1788 године, на аустриској страни, била је већ организована чета Срба добровољаца под командом богатог трговца из с. Пањевца, Коче Анђелковића, и веће снаге, назване српски фрајкор, под командом мајора Михаљевића, Јована Брановачког и хомољског трговца Марјана Јовановића.

Кочина крајина

На дан објаве рата Аустрије Турској, 9 фебруара 1788 године, једно одељење аустриске војске напало је Смедерево. У том одељењу био је и Коча. Чим је прешао Дунав, од Смедерева он је упућен међу Србе, да пронесе глас о рату и да растури прокламације фелдмаршала Ласија српском народу. Коча је 11 фебруара напао са мањом четом Пожаревац и Турци су изненађени побегли на десну обалу Мораве. Одмах је Коча кренуо Паланци, Баточини и Крагујевцу, које је заузео без отпора. Тада је већ његова чета нарасла на 500

људи. Но како се одељење аустриске војске, не заузев Смедерево, вратило у Ковин, и Коча је морао отићи тамо. Аустриска војска остала је на левој обали Дунава. Кочи је онда поверен задатак да прекине везе између Ниша и Београда, који је по плану аустриске команде требало опсадом принудити на предају. Коча је одмах са четом, која је стално расла, отишао на Багрдански теснац. Имајући већ око 1200—1500 људи, он их је распоредио у теснацу тако да је могао изненада напасти сваки транспорт. На тај начин он је два турска транспорта успео да врати, делом зароби, а пратњу да разбије. Први бој био је 7 и 8 марта, други 14 и 15 марта. После тога решили су Турци да из Београда упуте Дели Ахмета, да уништи Кочину чету. Међутим, транспорт из Ниша био је већ кренуо ка Београду. Коча је и овај транспорт напао. његову пратњу потпуно разбио, и запленио међу осталим и преписку, коју су Турци носили у Београд.

У то доба, Коча је већ имао одред од 3000 добро опремљених добровољаца Срба. Са тим одредом посео је он све висове на левој обали Мораве од Багрдана до Паланке, са својим штабом у манастиру Јошаници, а његов брат Петар десну обалу Мораве, са штабом у манастиру Раваници, те су тако господарили целом Моравском долином.

На тај начин Коча је успео да потпуно пресече комуникацију Ниш—Београд.

Али је Коча, ма да је привидно био у доброј ситуацији, осећао да се неће моћи дуго држати, јер не само да аустриска војска није кретала са Дунава, већ није ни снабдевала Кочу муницијом нити га је помагала у његовом војевању. Турци су пак прикупили у Ћуприји и Јагодини одред од 3000 пешака и 400 коњаника, па су напали Кочину чету 8 априла, разбили је, запалили Јошаницу и следећег дана, добивши појачање од 1000 људи, напали Петрову чету, разбили и њу и запалили Раваницу. Коча се онда повукао и прикупио код манастира Драче и распоредио своју чету делом код Раче, а делом између Раче и Баточине.

У то време пошао је Дели Ахмет са 1000 људи, из Београда, са намером да се пробије и да допрати турски транспорт до Београда. 28 априла он је напао Кочу и заиста успео да се пробије. Кочина чета распрсла се на све стране, добровољци су оставили чету, тако да је Кочи остало на окупу свега око 150 људи. Те људе одвео је Коча код Глоговца и обратио се аустриској команди за помоћ, извештавајући да су се Турци прикупили са свих страна и да се ка Београду креће велики транспорт у пратњи Дели Ахмета са 7—8000 људи. Аустриска команда упутила је тада две чете фрајкора и две добровољачке чете — укупно са њима Коча је имао око 800 људи. Коча је изишао на друм код Хасанпашине Паланке, са намером да ту нападне транспорт. Међутим, видећи да је слаб, он се повукао ка Гроцкој, где је требало да се сједини са четом грочанских добровољаца. Кад је турски транспорт наишао, Коча га није напао, већ га је пропустио, само једно његово одељење напало је позадину пратње. После тога Коча је отишао ка Јагодини, где је остао до јула месеца, али не успев да се ту одржи, вратио се ка Куличу, где је штитио пребацивање збегова, који су одлазили у Аустрију.

Како аустриска војска није ни у чему помагала Кочину акцију, он је морао да се врати натраг и доцније, озлојеђен понашањем команданта аустриске војске, формирао је самосталну добровољачку чету, са којом се настанио око Беле Цркве. Почетком септембра, истурен на претстражу код Брзаске (на левој обали Дунава) Коча је изненада нападнут од претходнице великог везира Јусуф-паше; у боју који се ту развио Коча је ухваћен и набивен на колац.

За своје заслуге Коча је био од аустриског цара постављен за капетана и одликован орденом за храброст.

Српски фрајкор

Формирање српскога фрајкора у Аустрији извођено је постепено. У главном су формиране три групе, које су носиле називе својих команданата. Био је формиран

фрајкор мајора (доцније пуковника) Михаљевића, Јована Брановачког и Марјана Јовановића. Фрајкор Михаљевићев формиран је од оних добровољаца Срба који су пребегли у Аустрију после неуспешног напада на Београд 2—3 децембра 1787 године. Од тих 300 добровољаца формиран је под командом Михаљевића батаљон од 4 чете. За командире тих чета постављени су били повереници при препаду, Ј. Новаковић, Р. Петровић и Ж. Миленковић, којима је дат чин капетана, и поручник Михановић, који је одржавао везу између повереника и аустриских трупа (барона Алвинци). Сви официри, подофицири и добровољци примали су плату. Формација је била као и у аустриској војсци. Одело и наоружање били су нарочити. Одело живописно: кабаница, плаве панталоне, црвене чарапе, опанци (и местве), висок црн калпак са црвеним дном и белим пером и обична капа уз то. Наоружање — пушка са бајонетом, два пиштоља за силавом, фишеклије и крива хусарска сабља.

Чета је у почетку бројала 120 људи, доцније 200.

Како је добровољаца било много, то је био формиран и један тзв. ирегуларни батаљон, одевен и наоружан као и прави фрајкор. Његова је формација била другогачија и оснивала се на утицају личности које су доводиле добровољце. Тако, ко доведе 400 тај постаје војвода, са 200 људи подвојвода, 150 — хаднађ, 100 подхаднађ и 50 харамбаша. Као подофицири били су буљубаше, десетници и измећари. По плану команде требало је да се батаљон ирегуларних у акцији остави да се сам издржава, но Михаљевић је тражио да се и он стави на плату и уђе у састав фрајкора, што је урађено, без промене формације и назива. Тако је пред полазак у акцију Михаљевићев фрајкор имао 2 батаљона с укупно 2308 људи.

У другој половини марта 1788 год. Михаљевићев фрајкор био је пребачен преко Саве код Забрежја са задатком да пресече везу између Београда и Шапца и да осигура аустриску војску, која је имала да опседне Београд.

Како је ради осигурања од Босне требало имати Шабац у рукама, једно одељење аустриске војске, у почетку априла, опсело је Шабац уз помоћ фрајкора. Опсада је трајала десет дана, па је предузет јуриш и Шабац је 27 априла био заузет. У тим бојевима фрајкор је имао видна удела и у последњем јуришу он је први заузео градска врата и продро у град.

По паду Шапца фрајкор је добио задатак да омета Турцима фуражовање на просторији између Дрине и Мораве. Фрајкор је тај задатак успешно вршио.

Пред крај године (9 новембра), Михаљевићев фрајкор ојачан је тиме што је формирао још један батаљон, један дивизион стрелаца и један дивизион хусара (свега 3599), а сем тога имао је у саставу још и два дивизиона ирегуларних добровољаца (894 људи). У току зиме фрајкор је остао на местима која је заузео.

Почетком 1789 год. водили су се између Аустрије и Турске преговори о миру, али су они услед смрти султанове прекинути.

Примирје је ипак трајало до краја јула. У том времену команду над јужном аустриском војском примио је фелдмаршал Лаудон. Он је изменио ратни план и предузео напад на Београд. Пред напад, фрајкор је формирао и трећи батаљон (сваки од 6 чета по 200 људи), тако да је бројао 5268 људи сем ирегуларних. За заштиту прелаза аустриске војске, фрајкор је трима колонама заузео простор између Сремчице, Остружнице и В. Моштанице и посео је положаје; под његовом заштитом подигнута су два моста, којим је прешла аустриска војска. За време опсаде Београда фрајкор је крстарио по друмовима и одлазио чак до Ђуприје са задатком да спречава долазак турских трупа ради ослобођавања опсаде.

За време јуриша на Београд 30/IX фрајкорци су били у предњим линијама; они су први улетели на бреше, што их је направила артилерија код православне цркве. Турци су тада сатерани у град и предали се 8 октобра.

После пада Београда, фрајкор је упућен на Смедерево, а кад је Смедерево заузето, упућен је у сусрет Абди-паши, који се кретао од Ниша. Абди паша, међутим, није сачекао напад већ је отступио, али тако хитно да је у Ћуприји оставио 11 топова, које је фрајкор запленио. Затим фрајкор је заузео Параћин па Јагодину. Одатле је предузимао операције ка југу и југозападу Србије и заузео је без већег отпора сва важнија места (мало јачи отпор имао је само код Карановца 20 новембра).

Првих дана јануара 1790 год. фрајкор је напао Крушевац и после мало јачег боја протерао Турке и заузео га 4 јануара. У исти мах један део фрајкора продро је у Ибарску долину и заузео Студеницу. Турци су у то време напали Параћин и Карановац, но фрајкор их је одбио.

У Алексинцу је био Али паша Вучитрнац са 1300 људи; он је решио да нападне фрајкор у Параћину а ужички паша намеравао је да са 1000 људи из Ужица и 1800 из Чачка нападне Карановац. Да би предупредио тај напад, Михаљевић се одлучио да нападне Али-пашу и заузме Алексинац. Он се кренуо ноћу 5/6 априла преко Ражња и изненада напао Турке, разбио их и узевши све што се могло понети (чак и архиву Али-пашину) спалио остало, сем српских кућа, и 7 априла вратио се у Јагодину.

Ово је био последњи успех фрајкора, јер одмах после тога аустриска војска је почела напуштати Србију, а Турци са свих страна нападати. Фрајкор је стално био у заштитници. Кад су добровољци видели да аустриска војска опет оставља Србију на милост и немилост Турцима, почели су у масама напуштати фрајкор, тако да их је остало око 300 људи у батаљону. И тако ослабљен, фрајкор у заштитници дао је неколико пута јачи отпор Турцима, нарочито код Хасан-пашине Паланке. Кад је 23 септембра закључено примирје, фрајкор је преведен преко Дунава, где је октобра месеца расформиран.

Фрајкор Брановачког био је формиран такође као батаљон од 6 чета. У почетку имао је 400 а доцније 1200 људи. И он је био употребљен за четничко ратовање пред аустриском војском и оперисао је у Крајини, непуну годину дана (од јесени 1789 до јесени 1790 год.). Његова су главна дела заузеће Пореча и сукоби код Сипа, Кладова и Неготина. Кад је расформиран Михаљевићев фрајкор, растурен је и овај.

Марјанов фрајкор био је формиран од Хомољаца и Ресаваца. Издржавао се нешто од новца Марјановог а нешто пљачком. Тек од 10 јула 1789 г. издржавала га је војна каса аустриска. Оперисао је у главном у Хомољу и Ресави четнички и помагао аустриској војсци у том крају, добијајући од ње и задатке. Јачина му је била 300 а доцније 800 људи, формираних у једну чету. Растурен је кад и оба предња.

Као што се види, фрајкор је био добровољачка војска попуњена Србима, већином из Београдског пашалука, и његове су операције биле чисто четничке.

По својој јачини, нарочито у односу на број аустриске војске и по својим делима, фрајкор је имао заслуга и вредности за аустриску војску, али највећа је корист од њега ипак била по Србе, јер су се у њему знатнији Срби научили војевању и неки од тих људи били су доцније на челу српског устанка за ослобођење.

Борба Срба под Мустафа-пашом против јаничара и Пазван-Огла 1793—1799 г.

У свиштовском уговору о миру у члановима IX, X и XI биле су одредбе којима се Турска обавезала да у Београдском пашалуку заведе ред, којим ће српско становништво бити обезбеђено. Према томе Порта је 1793 године, на тражење српских поглавица, издала ферман, којим је дала извесне повластице Србима у Београдском пашалаку.

Управник Београдског пашалука Хаџи Мустафа паша успео је да склони јаничарског вођу Кара - Ха-

сана да са 2000 јаничара оде у Видин, где је Осман Пазван-Оглу имао окупљен знатан број крцалија и других разбојника, који су пустошили по Турском царству.

У то време султан Селим III хтео је да уведе реформе у свима гранама државне управе, али се јавио јак отпор против рефорама. Противници рефорама окупали су се око Пазван-Огла.

Пазван-Оглу, честољубив, даровит, предузимљив и жељан славе истакао се за вођу опозиције, и ставио на чело покрета против рефорама.

Порта је хтела по сваку цену да Пазван-Огла учини безопасним и наређивала је околним пашама, па и Мустафа-паши, да нападну Пазван-Огла. У току 1773-1796 године је вршен неколико пута напад на њега, али је он свакад успео да напад одбије. У тим борбама учествовали су и Срби, али још не као оргавизована војска, већ само као помоћни делови. Међутим, Пазван-Оглу постајао је све опаснији и почео је насртати на околне пашалуке па и Београдски.

Хаџи Мустафа-паша могао је скупити војску за борбу против Пазван-Огла на два начина. Или да узме најамнике Турке или да употреби Србе за ратовање. Како он није имао новаца, позвао је Србе да га помогну у борби против Пазван-Огла.

Мустафа-паша је онда поставио у свакој нахији по једног обор-кнеза као заповедника, а у свакој кнежини по једног кнеза. Под кнезовима су били буљубаше, сваки над 70 момака. Обор-кнезови су начинили спискове својих војника у нахији. Војници су били дужни да буду спремни да крену чим буду позвати. За старешину целе српске војске у пашалуку одређен је Станко Арамбашић. Међу буљубашама помињу се Карађорђе, Васа Чарапић, Јанко Катић, Алекса Ненадовић, Илија Бирчанин и други, који су учествовали у доцнијем устанку.

Оружје је набављао сваки војник за себе и то дугу пушку, два пиштоља и велики нож. Муницију је набављао паша а храну сами Срби.

1797 године Пазван-Оглу напао је Нишки пашалук, а његов четобаша Тосун-ага Крушевљанин заузео је крајем маја Јагодину. Мустафа је онда послао против њега своју војску од Срба и Турака. При нападу на Тосун-агу, који се био затворио у једној јагодинској цамији, Срби су приметили да Мустафини Турци пуцају на њих, па су се онда одвојили од њих и сами протерали Тосун-агу.

Исте 1797 године под јесен кренуле су две војске од Видина на Београдски пашалук. Једна од њих, под Тосун-агом, заузела је Ћуприју. Кнезови из Ресаве и Левча скупили су на то српску војску, напали на Тосуна и сузбили га Видину. Друга од њих под Хаци-Бишћом продрла је до Поморавља. Али је њу сачекао Станко Арамбашић са српском војском и заједно са турском војском, под Тахир-Балотом протерао је ка Видину. Међутим су Турци из Видина 25 новембра понова прешли са већом војском у Пореч. Код Пожареваца су их сачекали Станко Арамбашић са српском и Балота са турском војском, али су били потучени те је тако Пазван-Оглова војска заузела Пожаревац, Смедерево, Коларе и Болеч, а почетком децембра после слабијег отпора чак и један део београдске вароши. Хаци Мустафа-паша онда се затворио у београдску тврђаву, решен да се у њој брани. На глас о томе Ваљевска нахија је скупила војску која је под управом Алексе Ненадовића, Илије Бирчанина и Николе Грбовића, допловила лађама до Београда, ушла у град у помоћ Хаци-Мустафи. Станко Арамбашић и Тахир-Балота су такође прикупили разбивене војнике и дошли под Београд. Они су 12 децембра заједнички напали Пазван-Оглове трупе. Борба је трајала цео дан и Пазван-Оглове трупе биле су разбивене, тако да је коњица побегла а сва пешадија изгинула. Како је Смедерево било у рукама Пазван-Оглових трупа, стигла им је помоћ још 400 одметника. Почетком јануара сва та војска кренула је према Београду. Станко Арамбашић и Тахир Балота, са српском и турском војском, сачекали су ове на брду више Смедерева. У огорченом боју Пазван-Оглова војска је разбивена и натерана да отступи ка Видину.

У овим борбама било је српске војске око 6000 људи под Станком Арамбашићем.

Почетком марта 1798 године, султан је решио да сврши са Пазван-Олгом и наредио је да се скупи код Београда до 50000 војника, од којих Срба 5000 пешаке и 8000 коњаника.

17 марта сва је та војска, под командом Мустафа-паше, кренула од Београда ка Видину. Под Видином ова је војска остала у опсади, све до јесени 1798 године, где се све време борила, заједно с осталим пашама, против Пазван-Огла. Потом се вратила Београду, где је по закључењу мира између турске владе и Пазван-Огла распуштена, почетком 1799 године,

Ових шест година ратовања Срба уз турску војску, против Пазван-Огла, неоспорно су користиле Србима како у погледу ратовања, тако и још више у томе што су могли упознати начин и методе борбе код Турака. С друге стране на овај начин у Београдском пашалуку изведена је била извесна војничка организација код Срба.

Устанак на дахије 1804 године

Живот Срба у Београдеком пашалуку био је веома тежак и за време турских паша и после покушаних рефорама у Турској, а кад је Хаџи Мустафа-паша убијен и кад је настао дахиско-јаничарски режим, и Србима и Турцима-спахијама постао је живот неиздржљив, јер је цео плод десетогодишње борбе био уништен и вратило се стање од пре аустро-турског рата. Стога су се и Турци-спахије и Срби у Београдском пашалуку почели спремати на отворен устанак.

Договарања и спремања вршена су током 1803 и почетком 1804 године, док су дахије и јаничари све више зулума чинили и једнима и другима. Турци-спахије су решили да заједно са Србима бране своја права и отерају дахије и јаничаре. Знатније спахије Београдског пашалука и Хаџи-Мустафини чиновници ставили су се на чело покрета. Њих су помагали и спахије суседних пашалука, бојећи се такође дахиског насиља.

Сви договори и спремања вршена су тако да устанак почне у лето 1804 године, али једно писмо кнеза Алексе Ненадовића, писано аустриском мајору Митезеру у Земун, са молбом да се припреми чебана, пало је у руке дахијама и открило им опасност. Дахије су се онда договориле да још јачим терором застраше Србе и одрже их у послушности. По том решењу, половином јануара 1804 године почели су вршити сечу кнезова. По плану требало је изненадити Србе и одједном побити све кнезове, свештенике и важније људе, обезглавити народ и тако га одржати у покорности.

Међутим, дахије су успеле да побију само неколицину, а остали су се одупрли, побили потере и одметли се у гору или се за времена уклонили.

Кнезови и важнији људи састали су се онда 2 фебруара 1804 године у Орашцу и изабрали за вођу устанка Ђорђа Петровића-Карађорђа.

Самим избором врховног војда, устанак је већ добио формално решење, а како су многи кнезови и појединци из народа већ учествовали или као добровољци у бившем аустриском фрајкору или у Хаци-Мустафиним борбама против Пазван-Огла, то је и спровођење организације устанка било и лако и брзо. У народу је било доста оружја, али је муниције недостајало, а набавка је зависила у главном од одобрења аустриских власти.

Још истог дана, када је извршен избор вођа устанка, почео је устанак у Шумадији тиме што је Карађорђе са пратњом попалио турске ханове у Орашцу и селу Раниловићу, успут скупио народ и у току ноћи стигао у с. Дрлупу, и подигао околна села. Ту је Карађорђе чуо да је Кучук-Алија послао 20 војника на Рудник Сали-аги да испитају ко је тамо убио једног Турчина. Карађорђе је пресрео то одељење у с. Сибници, напао га из заседе, неке је Турке побио а неке похватио. После тога је отишао у Тополу. На то су сви кнезови почели купити устанике, понегде и силом.

Карађорђе се кренуо 10 фебруара са нешто устаника и стигао је на преноћиште у с. Јагњило.

За то време дахије су се договориле шта да раде, неки су били за попуштање, други да се силом угуши покрет. Превагнуло је мишљење да се пошље Аганлија да потплати и наговори Карађорђа да се смири. Аганлија је са 400 Турака 9 фебруара дошао у с. Дрлупу. Успут је покупио неколико стотина непобуђених Срба и са њима стигао у с. Дрлупу.

Карађорђе је у с. Јагњилу чуо да је Аганлија стигао у с. Дрлупу па је преко Космаја кренуо такође у том правцу и стигао тамо 12 фебруара. Када је стигао, позове га Аганлија на договор. Овај изиђе, али док су они преговарали почеше војници да пуцају један на другог. Устаници су се распрштали, али је Аганлија био рањен, па се зором 13 фебруара повукао ка Београду.

Овај први бој, иако неуспешан, није обесхрабрио устанике. Устанак се и даље ширио и већ после 19 дана било је на окупу до 6.000 устаника.

После овог првог сукоба, био је већ значајнији бој на Руднику, где се било скупило око 600 Турака Рудничана, Карановчана, Ужичана и Чачана под својим кабадахијама. Устаници су били опколили Рудник и 3 марта почели напад; изводили га три дана. Четврте ноћи Турци су покушали да се пробију ка Ужицу, али устаници су их дочекали и многе побили.

У исти мах, када је почео устанак у Шумадији, појавио се, како изгледа независно од тога, покрет и у ваљевској Колубари.

Одмах после успеха шумадских устаника на Руднику, Карађорђе је с осталим кнезовима приступио систематском дизању на устанак. Организован је устанак у Београдској, Рудничкој, Ваљевској, Шабачкој и Браничевској нахији. На важнијим местима устаници су већ почели дизати утврђења, која ће служити као ослоне тачке. Исто тако приступило се организовању набавке муниције, а уређена је и исхрана устаника.

Још неформирани у јединице, устаници су већ у боју на Руднику имали заставу и добоше, напад су из-

водили у неколико (четири) колона, остављали засторе од слабих снага, како према Београду тако и у Јасеници, а главну су снагу концентрисали за бој на Руднику.

По завршетку боја на Руднику, устаничка војска распуштена је кући на 7 дана, да се добро спреми, а одређено је збориште, дан и час кад да се скупи.

Кучук Алија био је пошао из Београда са 600 коњаника у помоћ Руднику, а кад је чуо да је Рудник пао и да је устаничка војска распуштена, кренуо је ка с. Врбици, где је 15 марта наишао на Карађорђа са 100 људи. Напао га је, потиснуо на Венчац и, не гонећи га даље, одмах је отишао у Крагујевац па и даље ка Јагодини, са намером да прикупи најамнике за угушивање устанка.

У Ваљевској и Шабачкој нахији тих дана Срби су, при организовању устанка, имали успеха у сукобима код с. Свилеуве и код Ваљева.

Око половине марта 1804 године, цео Београдски пашалук, сем Соколске, Ужичке и дела Пожешке нахије, био је на тај начин у главном очишћен од Турака, који су се повукли у градове.

Како је Београд био средиште моћи дахија, а Шабац и Смедерево градови у којима је мала војска могла дуго да се одржи, а у погодним моментима да испада и да загрози позадини оних делова устаничке војске који су се борили у другим крајевима, Карађорђе је решио да их изолује. Стога је одмах после сукоба код с. Врбице кренуо Београду, где је извршио распоред за опсаду Београда, за коју је употребио већину своје војске, а наредио је да се с осталом војском опседну Шабац, Смедерево и Пожаревац.

Том приликом је Карађорђе поставио кордон дуж Саве да спречи Турцима прелазак и саобраћај Савом.

Под Београдом је Карађорђе формирао војску у јединице, поставио им старешине, одредио места логоровања као и места поседања појединим деловима. Приступило се и организовању снабдевања муницијом и потребама за живот.

После тога устанак је добио организован облик и развијао се по Карађорђевом плану и његовим наређењима.

После сукоба код с. Врбице, Кучук Алија је ода-слао једно одељење од 250 Арнаута у Баточину, да му осигурају пут за Београд при повратку.

Карађорђе је по свршеном послу под Београдом кренуо са нешто војске (око 600 људи) ка Крагујевцу са намером да тамо нађе Кучук Алију. Али, како је овај већ био отишао ка Јагодини, Карађорђе реши да прво сврши са одељењем код Баточине. Истог дана (23 марта) напао је он онда то одељење. Међутим, како су Турци посели ханове и џамију а устаници их нису могли истерати до ноћи, Карађорђе је оставио један део војске да пази на ове, а сам је са главном снагом отишао ка Јагодини и заноћио у с. Штипљу, одаславши једно одељење на Липар да спречи Турцима прелаз. Када је Кучук Алија сазнао за све то, послао је ноћу Тосун-агу са 400 коњаника, да ослободи Арнауте у Баточини па да се са њима врати у Јагодину. Тосун-ага је успео да пређе преко Липара; растерао је устанике око Баточине и преноћио у њој. Извештен о томе, Карађорђе је са целом својом војском пошао за Тосун-агом; успео је да неопажен дође до Баточине. Ту је он распоредио своју војску тако да изненадно нападне Тосун-агу, кад овај крене из Баточине. Кад је Тосун-ага 26 марта у зору кренуо ка Јагодини, Карађорђе га је напао и потукао тако да је само мали број коњаника успео да отступи ка Јагодини, где се спремио за борбу Кучук Алија и најмљени Гушанац Алија са својом четом.¹⁾

Идућег дана Карађорђе је дошао са војском у Штипље код Јагодине, наредио је Милану Обреновићу да са

¹⁾ Гушанац Алија био је харамбаша крџалија. То су били јавни хајдуци, нису се крили, већ су прелазили из једног у друго место и нападали на вароши и села, пљачкали и тиме се издржавали. Гушанчева чета имала је до 1000 људи — Турака и хришћана. Гушанац је ступао под најам свакоме ко га боље плати. Крџалије су били храбри али велике крвопије.

рудничком војском такође дође у Штипље, а Младену Миловановићу да заузме бусију на Липару па да тако затворе Јагодину са свих страна. Карађорђе је онда отишао у Левач да прикупи још војске и издао је наређење да кад се он појави на Ђурђевом брду, да и Обреновић и Миловановић нападну Јагодину. Турци су се надали нападу и добро се утврдили, а при том још су се Морава и Белица излиле из корита те су их штитиле са двеју страна.

Кад је Карађорђе 31 марта извршио напад са Ђурђевог брда на Јагодину, ова двојица га нису могли помоћи, те Турци прво одбију напад а по том ударе на ову двојицу и тако делимично потуку устанике. После овог пораза Карађорђе се повукао у планину, одакле је разаслао војводе да прикупе што више војске и доведу је Јагодини. За то време Гушанац је изишао из Јагодине, пробио се кроз слабе снаге устаника па дошао у Београд. Кучук Алија је остао у Јагодини да и даље скупља најамнике. Српска војска се прикупила и ојачала новим снагама и 16 априла поново напала Кучук Алију у Јагодини, продрла у варош, попалила је и разбила Турке тако да је Кучук Алија једва побегао са неколико својих момака. Он се одмах упутио Београду, а Карађорђе, чим је приметио да је Кучук Алија побегао, похитао је за њим, стигао га код Ропчева, напао га и натерао у даље отступање, поново га стигао одредом Васе Чарапића у Лештанима, опет потукао и натерао га у Београд. Карађорђе је отишао у Ритопек и ту позвао 21 априла све војводе на ратни савет.

У Шабачкој нахији, Јаков Ненадовић напао је 13 марта Шабац, заузео варош и побио све Турке који се нису склонили у тврђаву. Како није имао артилерије без које се тврђава није могла узети, решио је Јаков да је држи у опсади док се не преда, а прота Матија добио је од новосадског владике један топ и донео га под тврђаву.

Босански Турци под агом Мула-Ножином прешли су у Љешницу са намером да оду у Београд, али кад су чули да је Шабац опкољен са мало војске, решили

су да ослободе прво Шабац. Међутим, код Чокешине су били браћа Недићи и Чурчија са својим четама.

Чурчија није био задовољан местом које су Недићи изабрали, па је са својом четом отишао, те су Недићи сами дочекали Турке. Они су са мало људи примили борбу 16/IV, и јуначки издржавали нападаје. Кад су били рањени у ноге, Недићи су седећи настављали борбу, соколили друге и гађали Турке, све док нису били поубијани од надмоћнијих непријатеља. После завршеног боја, Турци нису наставили ка Шапцу, већ су се вратили у Љешницу, јер су у овом боју изгубили врло много људи (око 1000).

Међутим, Турци Шапчани уговорили су са Ненадовићем да предаду град с тим да Срби пусте Мус-агу Фочића са јаничарима да оде у Београд. Ненадовић је пристао на те услове. Тако се 17 априла Шабац предао, а Мус-агу су аустриски граничари испратили у Београд. Срби су поставили мешовиту управу у тврђави и, по заповести Карађорђевој, прота Матија је отишао у Остружницу на скупштину.

У току тог времена Васа Чарапић, као командант опсадне војске код Београда, успео је да опсадну линију Остружница—Жарково—Авала—Дунав, коју је Карађорђе поставио још 21 марта, сузи тако да су његове претстраже биле затвориле све излазе из Београда и тиме спречиле сваки довоз хране и улазак људи у Београд. Готово свакодневно због тога долазило је до сукоба на суву или води, но сви покушаји Турака да се где год пробију остајали су без успеха. Стога је долазак Кучук Алијин и Мус-агин са њиховим одељењима само још више појачао глад у вароши и незадовољство ерлија Турака против дахија. Карађорђе, чим је дошао, извршио је 19 априла нов распоред окопа и шанчева и сад је опсадна линија ишла од Остружнице на Железник—Ресник и Володер код Раковице.

Све ово нагнало је дахије да умоле славонског команданта, ђенерала Генејна, да посредује за мир. Овај се тога примио па је позвао устанике у Земун на пре-

говоре. Карађорђе је сазвао све старешине на скупштину у Остружницу за 24 април. На скупштини је решено како да се исплати купљена муниција и који услови да се поставе при преговорима у Земуну. На преговоре је отишло неколико старешина са Карађорђем на челу. 28 априла одржан је састанак са турским изасланицима у присуству Генејна. Преговори су остали без резултата и обе се стране вратиле, Турци у град, Срби у Остружницу, где је донесена одлука да се 9 маја скупим војска од 25.000 људи да држи град у опсади, па да га или силом или глађу принуди на предају.

Одмах по разлазу, старешине су почеле прикупљати војску и доводити под Београд. Пре но што се српска војска била прикупила, дахије су решиле да изврше један испад и да са великом снагом покушају да разбију опсаду. Кад су дахије 9 маја напале на устанике, дочекале су их претстраже и, после боја целог дана, Турци су одбивени са доста жртава. Устаници су линију опсаде опет померили мало унапред: од утока Топчидерске Реке у Саву на Чукарицу—камену (Цареву) ћуприју—Топчидер—Кошутњак—Винчу.

Распоред снага је извршен тако да је од Саве до Чукарице био кнез Сима Марковић са Београђанима, до њега Карађорђе и Јанко Катић са својим момцима, на Царевој ћуприји прота Матија са Ваљевцима, у Топчидеру Младен Миловановић са Крагујевчанима, у Кошутњаку Милан Обреновић са Рудничанима, на Камаљу код Хајдучке чесме (у Кошутњаку) па до Винче Васа Чарапић и његова војска. Оба топа била су на Жарковачком вису, пекарнице у Обрежу, а магацини хране у Остружници.

За то време држати су у опсади градови пожаревачки и смедеревски. Одмах после боја 9 маја, јавио је Миленко Стојковић Карађорђу да Турци у Пожаревцу хоће да се предаду само њему. На то је Карађорђе отишао са 1.000 људи и 1 топом, примио предају града, а Турке је пустио да оду у Видин. У Пожаревцу је Карађорђе остао око десет дана и уредио је управу у округу. При повратку је Карађорђе свратио под Сме-

дерево, где је са Турцима углавио да они остану опседнути па како се сврши са Београдом тако ће и они пристати. Међутим смедеревски Турци су, принуђени глађу, предали град 6 јула 1804 године.

Док је Карађорђе био на овој страни, Турци су често испадали из Београда на разне стране на суву и на шајкама Савом, било у циљу набавке хране, било у циљу да бојем прошире опсадну линију. Таквих борби било је много 1, 16 и 25 маја и 4 јуна. Све те борбе свршиле су се у корист Срба, благодарећи томе што су они имали поуздане извештаче у Земуну и свакад су знали кад ће и где Турци ударити, те их и спремни дочекивали. 15 јуна такође су Турци изишли из града на шајкама и почели тући српски штаб у Остружници и то у присуству Бећир-пашиног изасланика, који је сам Србима наредио да Турке нападну, што су ови и урадили и Турке отерали поново у град. 18 јуна, кад је отишао Бећир-пашин изасланик, Турци су пошли из Београда у три колоне, једном ка Миријеву, другим двома ка Дедињу и једним одељењем од 200 људи према Белом Потоку у шири обилазак устаничке опсадне линије. Све су колоне биле дочекане, одмах одбијене и гоњене тако да је опсадна линија помакнута чак до Лаудановог шанца.

У том тренутку у рукама устаника био је цео Београдски пашалук, сем Београда, овако тесно опкољеног.

У то се Порта решила да пошаље босанског везира Бећир-пашу да измири Србе и дахије. Он је дошао 30 јуна у логор Срба и позвао и Србе и дахије на договор. Ови последњи нису дошли на договор, већ су са јаком снагом испали из тврђаве и одбивени вратили се у град, али их Гушанац Алија на превару остави ван града, те они побегну у Адакале. Одмах је упућен Миленко Стојковић са одредима, да их побије, што је овај и учинио 24 јуна; 31 јуна вратио се са главама дахија, које су послате у Цариград.

Међутим су преговори устаника са Бећир-пашом тешко напредовали јер су Срби тражили јемство стране силе, а овај на то није никако пристао. Тако се прего-

вори нису ни завршили за време Бећировог боравка у Београду до Митров-дана 1804 године.

Нови везир Сулејман-паша дошао је у Београд 17 августа, али га Гушанац и крцалије нису хтели примити те се он повукао у Смедерево. Првих дана септембра дошао је Сулејман и настанио се у Београду — али више као сужањ Гушанчев но као везир султанов.

Срби су, међутим, на основи неког споразума са Бећиром, у који ни сами нису веровали, распустили само један део војске, док је други знатан део остао на окупу у опсади Београда.

Преко зиме од 1804 на 1805 годину устаници су се обраћали разним молбама за помоћ Аустрији и Русији. Кад су од прве одбивени а од друге охрабрени, помогнути са 3000 дуката и саветом да пошаљу изасланике у Цариград, са молбом султану и захтевима, — они су у пролеће 1805 год. одржали скупштину на којој су решили да пошаљу депутацију у Цариград. Али у исто време су се спремили за даљи рат. Прикупили су 20.000 војника, добро их обучили и снабдели муницијом и одлучили се да очисте Пожешку, Ужичку и Соколску нахију од Турака.

Први устанак на Турке

Међутим, Порта је решила да устанак угуши силом и наредила нишком Хафис-паши да прими Београдски пашалук и уведе ред. У исто време наредила је и босанском и скадарском паши да скупе војску и ударе на устанике. Хафис-паша је послао своје људе у Карановац, Ужице и Соко да тамо прикупе Турке и сачекају њега па да ударе на устанике од Ниша, из Карановаца, из Ужица и из Смедерева. Ови, кад су дошли и у потаји прикупљали војску, нису сачекали тај општи напад, већ су изишли у околна села, те убијали Србе и пљачкали, због чега се Карађорђе реши да приведе у дело закључке скупштине. Претходно углави са Гушанцем неку врсту мира и договоре се да не пусте Хафис-пашу ни у Србију нити у Београд.

Карађорђе је наредио војсци да се скупи и дође на брег према Карановцу. До 16 јула било је прикупљено 6 000 војника, од којих 1.000 коњаника и један топ.

Карановац је био заштићен великим шанцем, добро спремљеним палисадама и дубоким и широким ровом, тако да се без већих топова није могао заузети. Устаници су ипак покушали напад 18 јула у подне. Нападом је управљао капетан Радич (аустриски официр), који се добро разумевао у фортификацији и који је раније извидео утврђење. Напад је почео артилериском ватром оног једног топа и колоне су се кретале у правилним редовима, али ров нису могле прећи иако је напад продужен целе ноћи и сутрадан до подне. Како је и киша пљуснула те су пушке закисле, Срби су увидели да је узалудан даљи напад, те су отступили на полазне положаје. Карађорђе је наредио капетану Радичу да Карановац држи опседнут, а он је отишао у Тополу да отуд довуче још који топ. Кад се после пет дана вратио са једним шестофунтовним топом, дознао је да је Радич пустио новопазарске Турке да оду из Карановца, пошто им је паша наредио да се са Србима не смеју тући. Кад су Карановчани дознали за долазак Карађорђевог, понудили су предају под условом да их пусти да оду у Нови Пазар, што је он и учинио. Тако су Карановац и Трстеник очишћени од Турака.

Још за време борби око Карановца, Карађорђе је послао један део војске да пази на Ужице да Турци из Ужица не би пошли у помоћ Карановцу. Овај део успео је да истера Турке из села Соколске нахије, и нагна их делом у град Соко, а делом претера преко Дрине. После боја на Карановцу одређен је прота Матија да са Јаковом и Милошем Обреновићем, а под руководством капетана Радича, или заузму Ужице или да Турке присиле да остану мирни. Са војском и два топа прота Матија је био бој 19 и 20 јула и успео је да заузме варош и да је попали. Турци су се склонили у град, али су понудили преговоре. Они су пристали да отерају Омер-бега и његове људе из Ужица.

Карађорђе је отишао у Карановац да спреми војску против Хафис-паше.

На тај начин завршен је период борбе против дахија. Гушанац је истина остао у Београду, али против њега у овом моменту нису устаници предузимали ништа.

Хафис-паша је прикупио око 15.000 војника и 31 јула је стигао у Параћин.

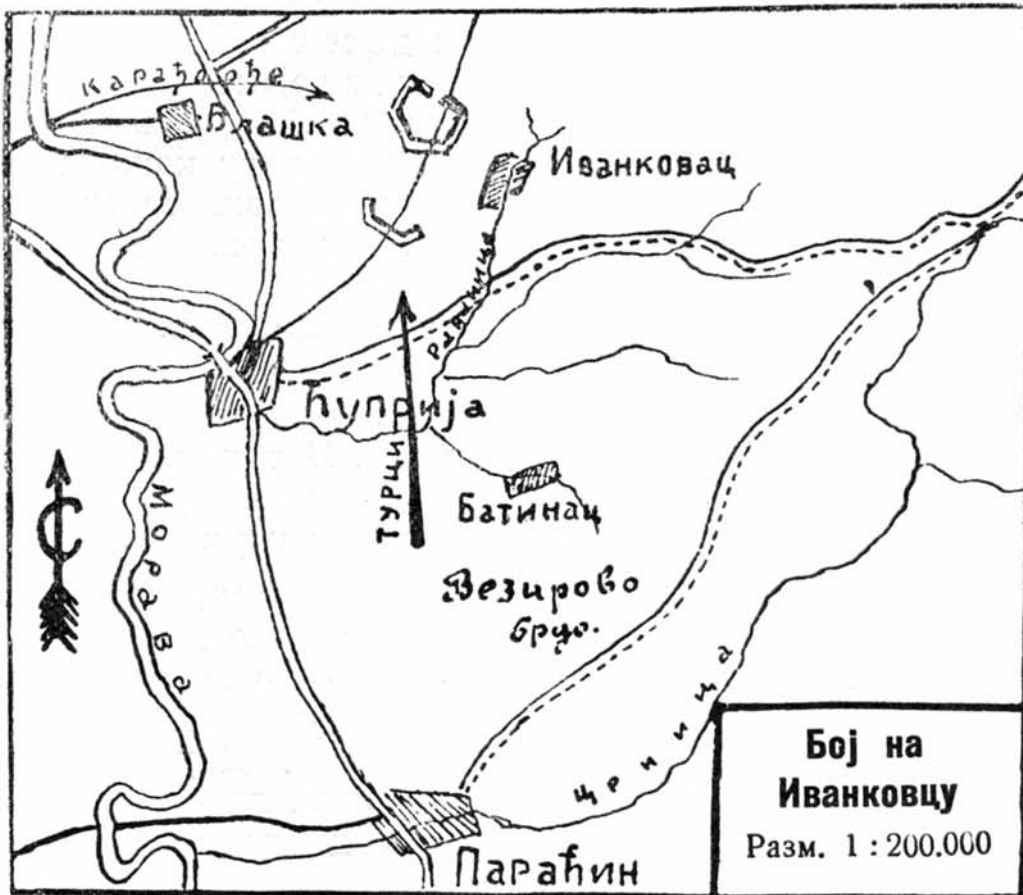
Карађорђе је у то доба имао око 35.000 — 40.000 војника и распоредио их је тако да је код Београда оставио само 1.000 — 2.000 војника. Главна снага била је на Морави у утврђењима у Гиљу, десно крило код Кавадара и на Црном Врху код Крагујевца, лево крило на десној обали Мораве на Иванковцу. Резерва од 4.000 људи била је код Тополе, а на Дрини под Јаковом било је 12.000 према босанској граници, јер се чуло да ће и босански везир ударити на Србе. Мања одељења налазила су се код Сокола; на претстражи од Дрине око Ужичке и Пожешке нахије; на левој обали Западне Мораве према Крушевцу; нешто војске према Смедереву и на Дунаву према Поречу.

Како је положај устаника био добро утврђен, то је Хафис-паша покушао прво да преваром прође ка Београду, а кад у томе није успео, решио је да нападне устаничко лево крило на Иванковцу. Ту су устаници имали два утврђења, мање напред а веће позади. 6 августа Хафис је извршио напад на мали шанац прво коњицом а кад је она била одбивена, пешадијом. Целог дана вођена је борба, а пред мрак Турци су уз велике губитке заузели мали шанац а Срби се повукли у велики. Ноћ је прекинула борбу. Карађорђе је са резервом прешао Мораву и ноћу стигао на Иванковац. Турци су, међутим, у току ноћи напустили освојени шанац и повукли се у Параћин.

7-ог зором Карађорђе је кренуо сву резерву, посео све висове око Параћина, поставио три топа изнад саме вароши и наредио копање утврђења. Преконоћ је једним топом отворена ватра на варош, где су одмах погашена сва светла. 8-ог рано изјутра Срби су се почели постројавати за напад. Турци онда изврше јуриш, али буду одбивени; исто тако и други јуриш, који је био слабији, био је одбивен. За то време главна снага тур-

ска повлачила се ка југу, а неколико Срба и Турака Параћинаца изиђу да предаду варош. Како је Параћин био у Лесковачком пашалуку, чији паша није помагао Хафиса, Карађорђе није хтео ни да заузме варош, нити да тражи контрибуцију, већ је војску повукао у Ћуприју, а оставио само страже према Параћину.

Овакав исход првога боја са султановим пашом необично је охрабрио устанике јер је показао да се они

могу борити и против султанове војске. 6 и 7 септембра, Карађорђе је напао Смедерево, успео је да Турке затвори у град и изврши врло тесну опсаду, тако да су Турци, због тога што су остали без хране, 8 новембра предали град са свом артилеријом и муницијом.

Остатак 1805 године прошао је у спремању за рат. Послате су депутације са молбама аустриском и руском

двору и њиховим владама. Од аустриског и руског двора тражено је посредовање у корист Срба и помоћ у оружју, муницији и новцу, а од руског двора и помоћ у војсци.

У исто време Карађорђе и Управни савет сазвали су скупштину у Смедереву око 24 новембра. На њој су донесене важне одлуке: да се сви војни послови целе земље подвргну неограниченој власти Карађорђевој; да се у земљи покупи харач а да се не плати данак, већ да се употреби за војну спрему; да се у војску примају и Срби ван Београдског пашалука; да војску издржавају општине, свака по недељу дана; одређен је војнички оброк; дато је право старешинама да могу кажњавати и смрћу; да се смедеревска тврђава оправи, спреми за одбрану и снабде са 4—5.000 људи; да се опсада Београда појача, а ако се Београд не преда, да се јуришем освоји; да се са војском упадне у суседне пашалуке, заузму, утврде, и поседну згодна места за одбрану.

Порта је одбила посредовање и аустриске и руске владе и наредила румелиском валији, Ибрахим-паши, да са војском скупљеном у скопском вилајету нападне с југа и истока устанике, да их казни и умири.

Крајем јула турска војска била је спремљена за упад у Србију. У Нишу је било 40.000, на Дрини исто толико, а Пазван Оглу имао је много и добре војске. План је био да од Видина војска наступа уз Дунав, да ослободи Београд и Шабац од опсаде. Друга војска имала је да пређе Дрину код Зворника, да наступа ка средини земље. Трећа је имала да дејствује у јужним крајевима.

Срби су имали података о тој спреми. Пошто је добио неограничену власт, Карађорђе је наредио Миленку Стојковићу да заузме Пореч и Кладово и рашири власт преко Мироча; Добрњцу да крене Ражњу и Сокобањи и заузме их, Главашу да заузме Крушевац; Радичу да крене Новом Пазару и тамо се утврди; Милану Обреновићу да се утврди око Вишеграда и Нове Вароши, а Јакову Ненадовићу и Луки Лазаревићу да што пре заузму Шабац. Он сам остао је код Београда.

Миленко Стојковић је у другој половини јануара заузео Пореч, утврдио се на Мирочу, Дели Јовану и Ђердапу и са те стране осигурао Србију. У исто доба Добрњац је заузео Параћин, Ражањ и Алексинац и опсео Бању. Главаш је 7 јануара прешао Мораву, сукобио са са лесковачким пашом, водио борбу до 12 јануара, када је освојио Крушевац. Гонећи пашу ка југу, заузео је Јастребац, утврдио га, па је продужио гоњење до близу Ниша. Радич је кренуо уз Ибар, заузео је Студеницу и подигао сва села у Новопазарској нахији. Милан Обреновић продро је до пред Вишеград и Нову Варош и утврдио се на Катићима и Деретину. Јаков Ненадовић и Лука Лазаревић продужили су опсаду Шапца, али га нису заузели, јер су Турци из Босне почели прелазити Дрину на разним местима са разним снагама, у циљу да Шабац ослободе опсаде. Срби су у почетку 1806 године успевали да их делимично туку, али кад је капетан Мехмед Видаић прешао са 3—4.000 људи код Лешнице, а северно још неколико чета, српски слаби делови око Шапца били су растерани. Тако је 29 јануара 1806 године Шабац ослобођен опсаде. У исто време Хасан-паша сребрнички заузео је Ваљево и Бранковину и почео гонити Јакова Ненадовића. Када је Карађорђе послао Јакову помоћ, Срби су одбили Хасана, гонили га до Дрине, па се онда вратили у логор на Добрави код Шапца.

Пазван Оглу кренуо је, међутим, са једном коњичком колоном од 3.000 људи из Видина, дошао је код села Цивци-баре (северно од Алексиначке Бање) и сукобио се са Миленком, који га је разбио и протерао ка Видину.

Око половине марта Сулејман-паша Скопљак напао је Радича, разбио га код села Дежева и 25 марта заузео Студеницу па је спалио. Капетан Радич повукао се низ Ибар.

Око Београда и у Мачви било је омањих борби са променљивим резултатима у току целе прве половине 1806 године. Ове борбе на свима крајевима земље веома су изнуриле устанике, тим више што им је Аустрија

чинила велике сметње при набавци муниције и хране, док је Турке у Београду и Шапцу снабдевала. Стога је Карађорђе поново тражио од руске владе помоћ, а у исто време упутио је Петра Ичка у Цариград с умереним условима и молбом да се мир закључи.

У то доба, Ибрахим-паша наредио је Јусуф-паши, Пазван-Оглу и Реџепу да са војском (око 14.000) пођу Београду у помоћ. Од њих је пошао само Јусуф-паша. Кад је Миленко Стојковић то сазнао, кренуо је од Делиграда са неколико хиљада људи, напао је 6 јула Јусуфа код Пореча и разбио га. Кад је Ибрахим-паша сазнао да је Миленко одвео војску са Делиграда, наредио је Шашит-паши да нападне делиградска утврђења. Шашит-паша је извршио два напада 1 и 4 јула, но оба пута је био криво одбивен. Срби су у тим борбама запленили доста муниције, хране и неколико топова. После ових борби Срби су још боље утврдили Делиград и снабдели утврђења јаким препрекама. Сада се утврђени положај наслањао десним крилом на Мораву, а левим крилом на планину код Грабова.

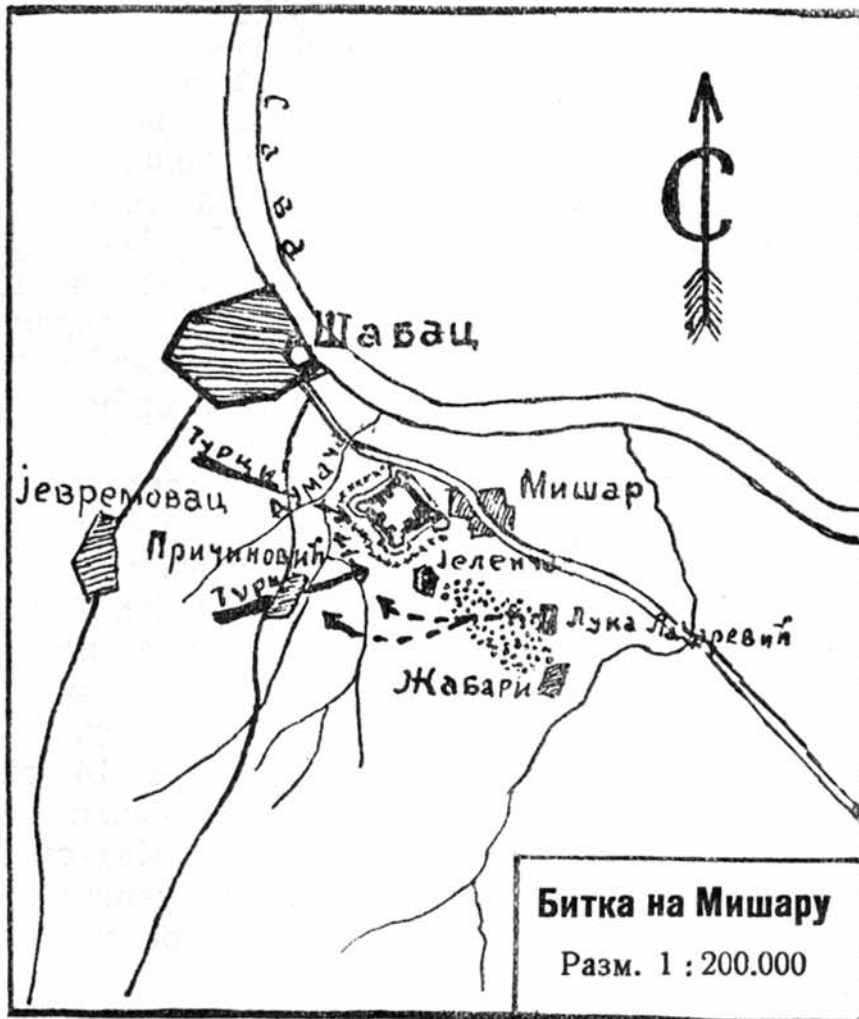
У току јуна и јула Турци су са разних страна нападали поједине српске делове у Мачви, а Срби су тако исто нападали турске делове са променљивом срећом. У главном, Турци су свакад били враћени ка Дрини и Шапцу.

Карађорђе је, међутим, повео шумадиску војску ка Мачви; 28 јула стигао је на Мишар, где је одмах предузео израду великог шанца.

Шанац на Мишару био је квадратан, велики за 6—7.000 људи, израђен по свима правилима ондашње фортификације, снабдевен топовским таблама и траверзама са нишама за муницију. Око утврђења био је ров већих димензија, ојачан на ивици бркљачама, а на дну курјачким јамама. Око утврђења намештена су препечна средства.

Поседање шанца извршено је тако да се у њему да отсудна одбрана: на банкету два реда, позади још два реда стрелаца; за сваку фасу почесна резерва; у средини унутрашња резерва, а у шуми између Жабара

и Јеленче 2.000 коњаника под Луком Лазаревићем, као спољна резерва. Бораца је било око 5—6.000 пешака, 4 топа и 2.000 коњаника. Сулејман-паша Скопљак командовао је у име босанског везира свом турском снагом (око 40.000 пешадије, артилерије и нешто коњице). Пошто је 29 јула извидео положај Срба, Скопљак је 1

августа 1806 године прикупио сву снагу и кренуо је против Срба. Испред војске ишли су босанско-херцеговачки бегови, за њима артилерија, а онда пешадија у примерном реду. Борба је почела ватром турске артилерије са Думаче. Како она није добацивала шанац, кренута је напред. Из шанца није одговарано. Тек кад је турска пешадија пришла на пушкет, почели су је Срби

из шанца плотунима тући. Турци су били збуњени, особито стога што су изгинули многи бегови (Кулин капетан, Синан из Горажде, Видаић Зворнички). Али су се убрзо освестили па су енергично навалили на шанац и почели га опкољавати.

Тада је Лука Лазаревић са коњицом од Жабара извршио јуриш у бок и позадину Турака, збунио их, те су се они окренули према њему, а Карађорђе је онда са свом резервом излетео из утврђења и напао их са фронта. Турци нису издржали те нападе, већ су почели бежати ка Шапцу и Сави. Срби су их гонили до ноћи и натерали их у тврђаву шабачку и на уски простор између Шапца и Саве. Сутрадан је Карађорђе послао Милоша Поцераца са 2000 људи да затворе све правце од Шапца ка Босни. Поцерац је успешно извршио тај задатак: кад су Турци пошли ка Босни, разбио их је а многе побио. Разбијене Турке гонили су Срби чак и на аустриској страни (на Босуту).

У Шапцу је остало само 5—600 Турака са 4 паше. У битци на Мишару, Турци су били потпуно разбијени, Срби задобили велики плен и на овој страни ослободили се противника. Кад је турска војска 4 јула потучена на Делиграду, повукла се ка Нишу. Ту је она ојачана једним добро наоружаним и добро снабдевеним корпусом од Једрена, па је поново напала Делиград.

Карађорђе је после мишарске битке 14 августа отишао из Мачве у помоћ Делиграду, ојачан војском коју је успут у Шумадији био прикупио. Кад су Турци сазнали да се Карађорђе приближује, решили су да предузму одлучан напад на Делиград пре но што он стигне.

Извештени о овоме на време, Срби у Делиграду спремили су се за одбрану и поделили су сву своју снагу у четири колоне: деснокрилну под Младеном Миловановићем у Топољаку, централну под Добрњцем на Делиграду, левокрилну под Главашем и четврту позади главног утврђења као општу резерву. Сем тога 21 августа послата су два јача одељења као крилне заштите на Мораву, да се сакрију у шуме и да заузму положаје између Бање и Делиграда.

22 августа кренули су Турци у две колоне и напали српска утврђења на централном делу. После борбе од неколико сати Турци су одбивени. Они су после тога покушали напад на лево и десно крило. У току тих борби српске крилне заштите нападе су Турке с леђа. На то су се Турци поделили у две групе, једна је кренула против српских крилних одељења а друга против главних утврђења. После дуге и крваве борбе, Добрњац је успео да заузме турски главни шанец. Заузеће главног шанца изазвало је онда повлачење све турске војске ка Алексинцу. Срби су гонили Турке у стопу и сутрадан, 23 августа, напали их и у Алексинцу, прогнали и запленили неколико топова, оружја, муниције и војну благајну. После тога Срби су продрли до Ниша и опсели га.

После ових борби а под утиском јаничарске буне у Једрену, Ибрахим-паша уговорио је 2 септембра примирје од 6 недеља, у чијим је условима било и скидање опсаде Ниша.

За извршење услова примирја, Карађорђе је оставио Младена Миловановића, а он је дошао у Смедерево, где је преговарао са султановим мухасилом о условима мира које је донео Ичко. Како су се ти преговори отегли, Карађорђе је решио да заузме Београд и Шабац, да би ставио Турке пред свршен чин и тиме изнудио мир.

Средином новембра било је распоређено око 25.000 српских војника са 40 топова око Београда тако да је на левом крилу у шанцу на Бари Венецији према Савакапији био Милоје Петровић, до њега према Варош-капији Сима Марковић са 4.000 људи, у центру од Таш-мајдана према Стамбол-капији Васа Чарапић са 8.000 људи, на десном крилу од Таш-мајдана ка Дунаву, према Видинкапији, Главаш и Вуле Коларац. Карађорђе са резервом био је на Таш-мајдану. Топови су били распоређени на целом фронту, а највише на центру.

Варош Београд била је опасана од Саве до Дунава дубоким ровом са високим грудобраном позади њега, на којем су биле стражарнице за осматрање. Овај појас био је снабдевен топовима и поседнут пешадијом.

Неколико крцалија хришћана, међу њима буљубаша Конда, незадовољни Гушанцем, побегли су из Београда и дошли Србима нудећи им своје услуге. Срби су их примили и са Кондом начинили план за напад на Београд. По том плану требало је да Конда са неколико одважних људи упадне на месту које је он изабрао у град, па да отвори Сава-капију; Милоје да онда са својима уђе кроз отворену Сава-капију у град; Сима Марковић да у две колоне нападне Варош-капију и да бар са једном продре у град; Васа Чарапић да у три колоне нападне Стамбол-капију, а Вуле Илић и Главаш да у две колоне ударе на Видин-капију. За напад је одређен 30 новембар.

Тог дана пред зору кренуо је Конда, буљубаша Узун-Мирко и још пет одабраних војника ка Сава-капији. За њима је ишла чета добровољаца, па Милоје с осталима. Конда и његови људи прешли су ров, грудобран и палисаде и пошли стражари на Сава-капији. Убили су стражара; Конда и Узун-Мирко ушли су онда у стражару и почели се гушати са стражарима. За то време Кондини људи су успели да обију и отворе Сава-капију, чета добровољаца ју је одмах заузела и посела, а Милоје са војском прошао је кроз њу и кренуо Варош-капији да и њу отвори. Тек тада су крцалије виделе да Срби врше напад на варош, па су посели грудобран и почели тући из топова, уверени да напад долази само споља. После борбе прса у прса, крцалије су савладане и Варош-капија заузета, те су кроз њу ушле у варош колоне Симе Марковића. На Стамбол-капији, Чарапић, који је ту и погинуо, успео је да заузме капију те су његове трупе и Карађорђе са резервом ушле туда у варош. До тог времена продрли су у варош и Главаш и Вуле Илић са стране Видин-капије, те су тако око 10 часова цео ров, грудобран, топови на њему и варош били у рукама српске војске. Турци и војници и варошани побегли су и затворили се у тврђаву. Срби су одмах ископали шанац са грудобраном око тврђаве и на ратном острву према градској капији, посели их и топовима и пушкама спречавали Турцима излазак из

тврђаве. Принуђена глађу, тврђава се предала 27 децембра, а 26 јануара 1807 год. предао се и шабачки град.

Порта је наредила околним пашама да нападну Србе, а у исто време спремила је и нарочиту војску, којом ће напасти устанике уколико јој то буде било могуће због рата са Русијом.

Почетком пролећа 1807 године Срби су предузели акцију према Босни, Нишу и Видину.

Миленко Стојковић са 5.000 људи послат је у Крајину. Он је око 5 априла дошао под Неготин. Гушанац Алија и Реџеп-ага држали су још увек Адакале, Кладово и Брзу Паланку. Од 5 до 10 априла Миленко је нападао свом снагом Неготин, због чега су неготински Турци затражили помоћ од Мула-паше видинског. Он је послао свога барјактара са 3.500 војника, који је напао на Миленка, али је одбивен, те је 25 априла сам Мула-паша са 4.000 људи пошао у напад. Тада је Миленка нападало 7.000 људи мештана из околине, 4.000 Мула-пашиних и Кадри-паша са 3.000. Миленко се онда 25 априла повукао на Штубик и ту се утврдио. Мула-паша је, међутим, био наредио Гушанцу да и он нападне Миленка од Кладова, те је тако 13 маја Миленко био опкољен са свих страна. Иако опкољен са свих страна, Миленко се добро држао очекујући помоћ од Руса или Карађорђа.

За то време Хајдук-Вељко је очистио Црну Реку од Турака, подигао је тамошњи народ на устанак, потукао неколико пута мања одељења Турака и опсео Гургусовац (Књажевац), али кад је видео да га неће моћи заузети, дигао је опсаду, отишао ка Бањи и Сврљигу, док му Карађорђе није крајем маја наредио да оде у помоћ Миленку.

У то време Петар Добрњац је са капетаном Жикићем посео био Делиград, доградио нова утврђења, а стара поправио. Оданде је слао поуздане људе ка Нишу да дижу народ, због чега је долазило често до сукоба са Турцима. Тако је један његов одред дошао до Каменице и Матејевца, подигао шанчеве, док је други одред око 25 марта продро до Лесковца и почео га нападати.

Трећи одред је заузео Сићево и прекинуо везу са Софијом, али је запао међу две ватре и био готово уништен. Кад је сазнао да је Добрњац отишао Миленку у помоћ, нишки паша је решио да нападне Делиград. 10 априла Турци су извршили напад и били одбивени, 12 априла су поновили напад, али су и тада били одбивени и вратили се у Ниш. После тога оставили су Србе на миру до почетка септембра.

Од 25 фебруара до 24 маја вођене су стално борбе на Дрини и око Ужица, али без стварних резултата, шта више устаници су се морали повући ка Шапцу, а Турци су заузели шанчеве код Бадовинаца.

Карађорђе је још 14 априла оставио војску код Ужица и отишао прво у Тополу па, у Смедерево, где је скупио нешто војске и позвао Хајдук-Вељка, Добрњаца и Петра Цору да дођу са војском у Пореч, а Јокићу је наредио да са 600 коњаника дође што пре у Пореч. На тај начин било је око 20 маја скупљено у Поречу до 5.000 војника. Карађорђе је онда са њима отишао 24 маја у Плану, па је 25 маја извршио напад на шанчеве Гушанчеве и Дели-Кадријине. Борба се водила пуна 24 сата, кад је једно одељење Турака напало десни бок Срба и принудило их на повлачење. Карађорђе је 5 јула поновио напад са намером да ослободи Миленка опсаде. Кад је у томе успео, опколио је Гушанчеве шанчеве, а према Кадријиним и Мула-пашиним подигао је јаке шанчеве.

Чим је стигао, Карађорђе се јавио писмом ђенералу Исајеву, који је са 1000 људи и 2 топа био у Краљеву. Исајев се 2 јула кренуо и 8-ог стигао у Гогош, где су се састали Карађорђеви делегати са њим. По договору између Карађорђа и Исајева, он је од 15 до 17 јула прешао Дунав и дошао у српски логор код Штубика. 19 јула Срби су са Русима извршили општи напад на Турке; успели су да их разбију и, оставивши посаду у Штубику, 23 јула опколили су Неготин. У исто време једно одељење српске војске заузело је Прахово, које су Турци напустили. 29 јула предао се и ужички град. Како је ускоро после тога закључено примирје између Руса и Турака у Слобозији, то је и рат у Србији пре-

стао, сем неколико мањих борби на Дрини, у којима су Турци одбивени и пребачени у Босну.

Преговори о миру трајали су целе 1807 и 1808 године, и напослетку 12 марта 1809 године објавила је Порта, а 21 марта кнез Прозоровски да се рат између Русије и Турске наставља.

Порта је у пролеће 1807 године прикупила у Нишу и у Босни две јаке војске са намером да Србе покори пре но што се мир закључи. Карађорђе је са главним снагама био према Нишу, али Куршид-паша није наступао, те је Карађорђе стога отишао на Дрину, где је последње Турке претерао у Босну.

Исто тако пропао је и предлог Порте за мир са Србима, иако су услови били повољни, јер је Карађорђе тражио гарангију Русије и Француске.

У јуну 1808 године Турци су поново прикупили у Нишу 24.000 људи, у Новој Вароши 5000, у Новом Пазару 2000, и у Једрену 15.000 Анадолаца, а на Дрини су се утврђивали. И овога пута напад Турака није изведен, због несигурности која је владала у Цариграду и због изјаве кнеза Прозоровског да ће Русија сматрати као повод за рат сваки оружани рад против Србије. На поновне предлоге Портине Срби су одговорили исто што и први пут. Због тога је дошло поново до рата 1809 године.

По плану донесеном на скупштини у почетку 1800 године, Срби су имали да предузму офанзиву у пет група и једним опсервационим кором. Главна група (од око 18.000 људи) имала је да оперише ка Нишу; 10.000 у заједници са Црногорцима одређени су да наступају ка Сјеници. Трећа група (4—5000 људи) одређена је да дејствује са Русима на доњем Дунаву; четврта (8000 људи) одређена је за дизање народа преко Дрине; опсервациони кор (1—2000 људи) према Новом Пазару. Пета група од 2000 људи задржана је као резерва у Делиграду. Рат је имао почети чим Руси пређу Дунав. Као што се види, српска је војска била већ јако распарчана. Уз то је још и она група на Дрини подељена у два дела: један под Луком Лазаревићем ниже а други под

Симом Марковићем више Зворника. Први део прешао је Дрину 15 априла. У борбама на Запређу, на Сикирићу и Рамовцу одбили су Срби Турке и опсели Јању и Бјељину.

Други део покушао је да заузме Соко-град, а кад у том није успео, поставио је страже око града, прешао Дрину, на Прибићевцу протерао Турке и опсео Сребрницу.

За заједнички рад са Црногорцима, под командом Карађорђевог, прикупљена је војска од 10.000 људи у Ужицу и 15 априла кренула је ка Сјеници. У селу Буцевцу Срби су опколили и спалили у једној кући извиђачко одељење од 18 Арнаута. Због тога су Турци напустили Кладницу; 23 априла Срби су заузели варош Сјеницу, а Турци су се затворили у град. Карађорђе је пошао да заузме град јуришем, а кад у томе није успео, почео је копати шанчеве око града да опсадом примора Турке на предају. Међутим су се Турци прикупљали под Нуман-пашом у Пећи, а из Босне се кретала војска под Сулејман-пашом ка Сјеници. Карађорђе је истурио један одред под Пљакићем на Дежеву према Новом Пазару, па док се опсада изводила отишао је у Тополу и Београд. Око половине маја вратио се с одредом Вићентија капетана космајског.

За то време упутили су из Пећи 3—400 људи у помоћ Сјеници. Тај је одред наишао на заседу и сав је изгинуо. Сазнавши за то, командант Сјенице је понудио капитулацију.

После два дана стигао је Скопљак-паша са 15.000 људи на домак Сјенице и напао Србе, али је одбивен. Карађорђе је онда упутио један одред са 2 топа Новој Вароши, коју је овај и заузео.

После тога Карађорђе је са 3—4000 људи ноћним маршом стигао на Суводол, где је већ био и Нуман-паша са 6000 пешака и коњаника, без артилерије. Пред вече истог дана (27 маја) Турци су почели напад на Србе, који су једва успели да се одморе и поседну положај. У почетку су Турци успевали, али кад је Вуле Илић улетео међу Турке и почео турски викати: „Побегоше Турци“, настала је забуна међу Турцима и они почну

отступати. Коњица Вула Илића гонила их је док ноћ није прекинула борбу. Турци су се повукли ка Пећи, а Срби се вратили Сјеници.

26 маја Турци су напали и одред Пљакића, који се био ушанчио код Дежева, и после жестоке борбе опколили га.

Карађорђе је прикупио све што је могао, вероватно и опсервациони кор, који је био улућен према Новом Пазару, свега око 7000 пешака и 2 мерзера (кумбаре) и 31 маја кренуо, а 3 јуна стигао под Нови Пазар. 6 јуна пре зоре извршио је он напад у три колоне, а у сам освит зоре и коњицом и успео је да до 8 сати заузме варош до Рашке. У то је у вароши букнула ватра, те су се Турци повукли у град.

Карађорђе је одмах предузео опсаду града, али, због неуспеха нишке војске, 10 јуна наредио је да се опсада дигне и кренуо је преко Голије у Шумадију.

За заједнички рад са Русима одређен је био Миленко Стојковић са 2000 људи и 12 топова. Тај одред се кренуо из Пореча око половине априла; подигао је на Текији шанац против Адакале и оставио је посаду у њему, да би осигурао лево крило својих операција. Затим је прешао преко Мироча, заузео Брзу Паланку и оставио у њој посаду за осигурање десног бока, па је опсео Фетислам (Кладово), где му се придружио и слаби руски одред. Али, како је чуо да је у Видин стигла турска војска од 10.000 људи, Миленко је дигао опсаду и пред мрак 23 маја кренуо Брзој Паланци, где се 24 маја сјединио са тамошњом посадом.

За операције ка Нишу прикупило се под Милојем Петровићем око 18.000 људи. Хајдук-Вељко је, међутим, пре 15 априла избио на пут Ниш-Пирот, тукао Турке и пљачкао оно што су они износили из Ниша. 15 априла кренула је српска војска из Делиграда и 21 априла стигла пред Ниш, који је био слабо поседнут турском војском, али са доста топова. Због тога дошло је до спора између српских старешина да ли да се Ниш одмах нападне или да се српска војска прво укопа па онда да предузме напад на Ниш. Решено је да се овако поступи и војска је почела да копа шанчеве.

Када су Турци видели да Срби не нападају, извршили су slabим снагама испад, док Срби још нису били завршили утврђивање, али су били одбивени. До 5 маја поновили су Турци још двапут испад, али су оба пута били одбивени и повлачили се у град.

За то време стигли су у Ниш, као појачање, Мустафа-паша ђаковачки, Махмуд-паша призренски и Малић-Цимић паша приштински са својим људима. Тако ојачани Турци су вршили чешће испаде, и предузели једну диверзију ка Гургусовцу, услед чега су Хајдук Вељко и Добрњац били принуђени да пођу на ту страну са својом коњицом, те су Срби код Ниша остали без коњице и без ова два одлична војводе.

Руске операције на доњем Дунаву нису успевале. Кнез Прозоровски морао се повући преко Дунава, који се био необично разлио. Онда је велики везир одвојио 30.000 људи од главне војске и упутио 10.000 Видину, а Исмаил-беја са осталима ка Нишу. Када је око 20 маја Исмаил-беј стигао у Ниш, било је ту на окупу око 30—35.000 турске војске.

19 или 20 маја Турци су свом снагом ударили на Чагарски шанац, поседнут са 3000 Ресаваца под Стеваном Синђелићем. Борба је трајала скоро целог дана, Синђелић се јуначки бранио, али нико из оближњих шанчева (по наређењу Милојевом) није му притекао у помоћ. Пред мрак Синђелић потпали барутану у шанцу, те сви у шанцу изгину. После тога су Срби из околних шанчева отступили у реду Делиграду, где је била резерва од 2000 људи. Турци су их гонили само на бојишту, а потом се повукли у Ниш. У овој борби Турци су имали око 6000 губитака. Сви Срби у Каменичком (Чегарском) шанцу изгинули су. Турци су сазидали кулу у непосредној близини Ниша поред цариградског друма. У њу су узидали 952 главе изгинулих Срба на Каменици (Теле-кула).

Карађорђе је 10 јуна скренуо са коњицом ка Делиграду и од Тополе упутио коњицу у Ћуприју, коју су утврђивали Радич и Јокић, а сам је отишао у Београд. Миленку је одмах наредио да са војском оде у помоћ Делиграду.

Турци су остали у Нишу до половине јуна, а тада су послали одред од 6000 људи, који је 26 јуна заузео старе окопе на Делиграду. Командант турског одреда је 28 јуна извршио напад са неколико стотина војника, али је био одбивен.

Хајдук Вељко је отишао из Каменице са 800 коњаника ка Гургусовцу и Бањи. Крајем јуна (28), Гушанац Алија је напао Вељка у Бањи. Вељко се добро држао, одбио је Гушанца, али није могао спречити да га Гушанац не опколи, јер је Гушанац имао знатно више војске (4000 људи).

Како је било опасно оставити Бању у турским рукама, то су сва појачања, која су се скупљала у Ћуприји, послата у помоћ Вељку под командом Младена Миловановића. Младен је стигао 6 јула. По договору између Младена, Миленка и Хајдук-Вељка, требало је да Младен и Миленко нападну Турке споља а Вељко из шанца. Знак је био опаљена пушка у поноћ. Међутим, случајно је била опаљена једна пушка у Младеновом логору раније. То је довело до забуне, како у српској тако и у турској војсци. Хајдук Вељко, необично храбар и присебан, јуришао је са својих 150 коњаника и пробио се кроз Турке. Сутрадан Турци су заузели Бању.

Од 6 јула Турци су непрестано бомбардовали делиградска утврђења, где је био Добрњац, а 16 јула извршили су напад на љубешке шанчеве, где је био Миленко. Напад је био одбивен са великим губицима.

Карађорђе је стигао у Ћуприју 5 јула, кад је Младен већ отишао Бањи. Тамо је дознао да је на Делиград пошао Исмаил паша серески са 18.000 свежје војске, а из Албаније још 20—25.000, те је наредио да дође у Ћуприју војска од Новог Пазара и са Дрине и да сви људи од 12—70 година дођу у војску. Међутим, Турци су 26 јула понова напали Миленка, али су после борбе која је трајала целога дана били одбивени са великим губицима. Када је стигао Исмаил-паша, Делиград је био опкољен са свих страна. Турци су почели да копају према великом шанцу ров 4 сажења широк и 3 дубок.

Карађорђе је онда са свом војском из Ћуприје пошао 31 јула преко Крушевца, ка левом крилу (Љубешу).

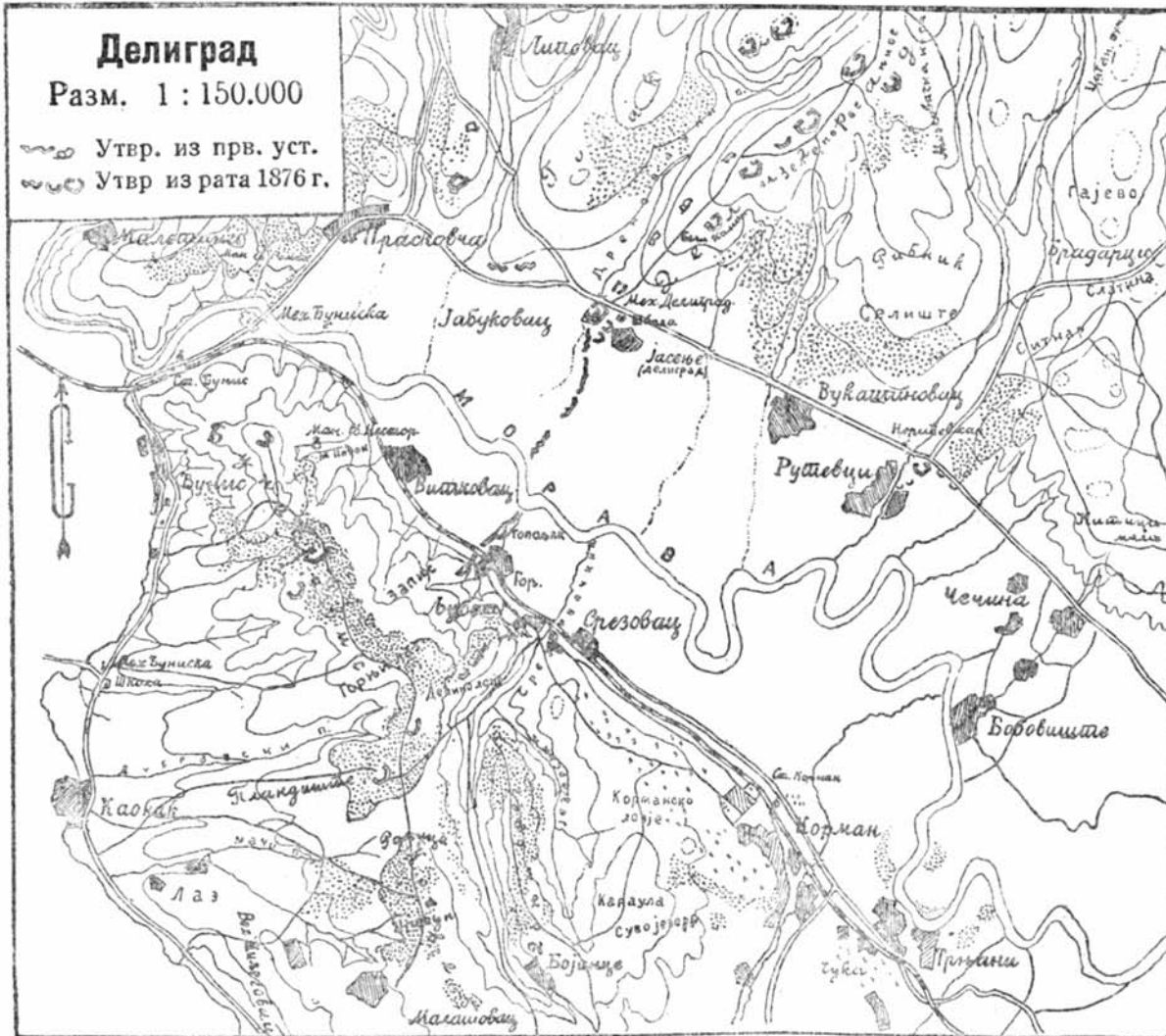
и стигао је тамо 2 августа, на дан кад је Миленко извршио снажан испад и принудио Турке да отступе. Стога је Карађорђе одмах кренуо ка Делиграду и стигао у Јасику. Добрњац је тада хтео да се састане са Карађорђем и Миленком и тражио је од Младена да му пошаље заменика за 24 часа. Младен је послао Милоја Петровића. Милоје је, међутим, изгледа у страху напустио команду, а војници су после тога оставили шанчеве. Кад су Турци дознали да су шанчеви напуштени, заузели су их 3 августа са 7000 војника и почели гонити Србе. Кад је Миленко видео да је без користи да даље остане у Љубешу, такође је почео да отступа, а Турци су се вратили, предузели да га гоне и запленили су му 3 топа. Тако су напуштена утврђења на обе обале Мораве и Турцима је био отворен пут у Шумадију.

За то време, на Дрини, Лука Лазаревић се повукао на десну обалу Дрине, да брани правац ка Шапцу, а Сима Марковић је оставио један одред у Лозници и с осталим својим трупима бранио је правац ка Ваљеву. Турци су 18 јула напали Лозницу са 6000 људи и протерали Србе, који су се задржали у крајњим кућама и очајно бранили. Кад је Лука Лазаревић добио извештај о томе, напао је Турке и протерао их ка Дрини, запленивши 4 топа и сву комору. После тога успеха, могао је Сима Марковић са 2500 људи да оде по наређењу Карађорђевог на Мораву. Турци су после тога тек почетком октобра прешли Дрину и опколили Лозницу, али их је Јаков са помоћу Карађорђевог потукао и пребацио преко Дрине. Војска са Новог Пазара остала је делом за одбрану границе, а 5000 људи са Милошем Обреновићем дошло је на Делиград око 28 јула. У Крајини остао је одред од 1000 људи у Кладову.

Кнез Прозоровски послао је ђенерала Исајева са 6 батаљона пешадије, 2 козачка пука и 3 топа (свега 2500 људи). Он је прешао Дунав 2 јула, а 9 јула заједно са Србима извршио јуриш на град Кладово, али је претрпео неуспех и вратио се у Влашку. По паду Делиграда Турци су предузели гоњење левом обалом Мораве; 5 августа наишли су на Расини на отпор Миленкових

трупа (око 3000) које су опколили. Али Карађорђе је стигао и опколио Турке.

Како нису могли прећи на овој обали Мораву, Турци су прешли на десну обалу. Добрњчеве трупе, међутим, биле су се разбегле, а Радич и Јокић су пору-

шили утврђења око Ћуприје; Турци је без отпора заузму (7 августа), а после 4 дана и Пожаревац. Од Ћуприје Турци су 13 августа упутили један одред од 6000 људи да заузме Јагодину. Уверени да се не могу успешно одупрети, Срби су запалили Јагодину и повукли се на Липар. Ту су их онда Турци 14 августа напали, али су потучени и протерани натраг преко Мораве. У исто вре-

ме је Гушанац пошао са 12.000 људи од Јагодине ка Крагујевцу, али га је, на Таборишту, дочекао Танаско Рајић, разбио и натерао да се врати преко Мораве.

Карађорђе је предузео све мере да не допусти Турцима да пређу на леву обалу Мораве и вршио активну одбрану њену, прелазећи је и тукући Турке. Тако је Хајдук Вељко напао турски логор код Петке, а 9 септембра Карађорђе је са 2000 људи прешао у Ресаву и код Манасије напао Турке, побио их и вратио се натраг преко Мораве.

До половине септембра Турци су остали неактивни, а 16 септембра покушали су поново да пређу Мораву са 25.000 људи, али су били опет одбивени. Овај су напад Турци, изгледа, извршили да би прикрили своје повлачење. Они су у тај мах већ почели да напуштају Србију, због успеха Руса на доњем Дунаву. 28 септембра они су напустили Ђуприју, а 6 октобра и Делиград.

Срби су онда заузели положаје на границама пашалука. На свима важнијим местима оставили су сталну посаду од 200—300 војника, а остале су демобилисали.

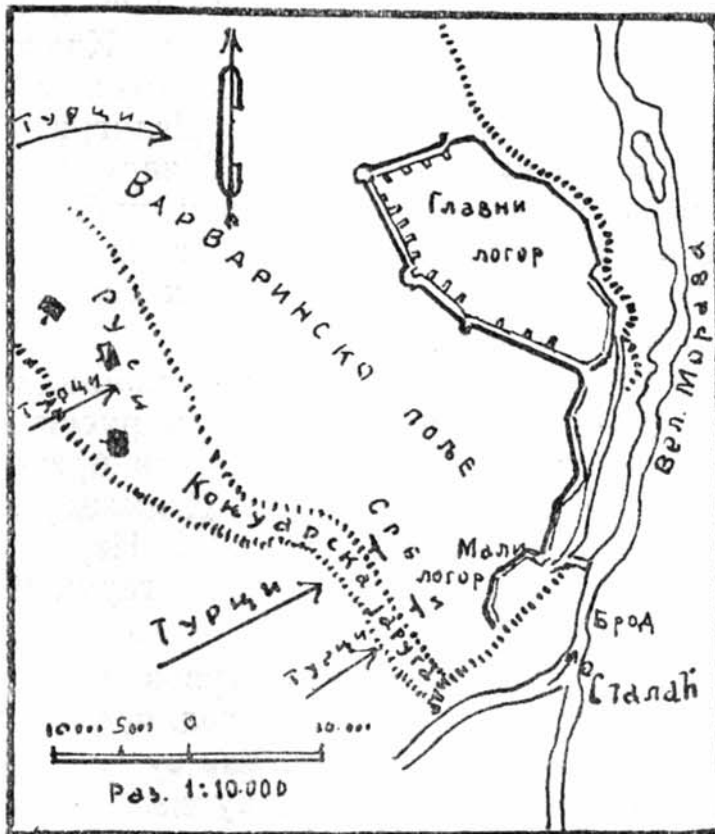
Почетком марта 1810 године, једно одељење од 2500 руске војске прешло је Дунав; заузело је Брзу Паланку и све шанчеве низ Дунав и одагнало Турке у Прахово. Међутим, гроф Каменски, који је сменио кнеза Багратиона, повукао је тај одред и тек у јуну послао већи одред руске војске (4500 људи са 6 топова) под командом грофа Цукато, са задатком да у Крајини одржава везу са српском војском. Чим је руски одред прешао Дунав, придружио му се српски одред од 3000 људи под Петром Добрњцем. Они су онда заједно напали Турке, разбили их и заузели Кладово. Одатле су кренули низ Дунав, заузели све шанчеве и извршили напад на Прахово, заузели га и протерали Турке ка Брегову.

За то време турска војска је на Дрини и код Ниша била прикупљена и почела нападати.

На Дрини су Турци заузели Лозницу и Јаков је са муком одбијао њихово даље напредовање.

Код Ниша је било прикупљено око 30.000 људи под Исмаил-бегом сереским. Та војска је заузела целу Крушевачку нахију и шанац на Јасици.

Карађорђе је био у Делиграду са мало војске. Уверен да је надирање турске војске левом обалом Мораве веома опасно, он је поново молио грофа Цуката да пошаље у помоћ руске трупе, или ако је то немогуће да одмах упути Добрњца на Делиград. Поводом Карађорђевој молбе, послат је гроф Орурк с одредом од 1800 пешака, 10 топова и 300 коњаника. Гроф Орурк је прешао са тим одредом Дунав и са Хајдук-Вељком одмах кренуо на Делиград. Успут су напали Турке у Алексиначкој Бањи, протерали их, Бању заузели и стигли на Делиград пре но што су Турци продужили наступање од Јасике.

Бој на Варварину

Карађорђе је са 4000 српске војске и са грофом Орурком и његовим одредом одмах сутрадан кренуо ка Јасици у сусрет Турцима. Како су Турци били много јачи, гроф Орурк и Карађорђе су решили да сву војску

спусте у Варваринско Поље, па да тамо сачекају напад Турака.

6 септембра Турци су извршили напад, али су били одбивени и отступили су у свој логор. Турци су поновили напад 8 септембра, али су поново одбивени са великим губицима.

Како је Ибрахим-бег у тај мах добио наређење од великог везира да одмах иде на доњи Дунав, где су Руси снажно нападали, поступио је по том наређењу и напустио српско војиште.

Гроф Орурк је после варваринског боја пошао са Хајдук-Вељком, успут је заузео Гургусовац, предао га Србима и стигао у Неготин 20 септембра.

Концем септембра предало се и Кладово, где је заплењен 21 топ. Карађорђе је тада отишао на Дрину, прикупио тамо око 10.000 људи са Делиграда и из Крајине и распоредио их у шанац на Тичару код Лознице. Турци су 6 октобра напали Србе, али су били потучени, тако да се нису могли задржати у шанчевима на Дрини, већ су отступили преко ње. Срби су их гонили до Дрине, али реку нису прелазили.

Већ се тада у руској Врховној команди знало да Наполеон спрема рат против Русије и руски главнокомандујући хтео је да један одред упуту преко Србије и Босне против француских снага у Далмацији, па је на молбу Срба послао у фебруару 1811 Најшлотски пук (од 2 батаљона и 4 топа) на стално гарнизонирање у Београд и Шабац.

Пошто је руски ђенерал Кутузов потукао Турке, понудили су они 13 октобра 1811 год. преговоре за мир. Руси су ту понуду прихватили, али су преговори слабо напредовали. За то време Турци су двапут нудили Србима повољан мир, али Карађорђе је оба пута одбио сепаратно преговарање, већ је везао мир Србије за мир са Русијом. Преговори између Русије и Турске завршени су и 16 маја 1812 године потписан је букурешки мир.

По том уговору дата је Србима амнестија, Турци су имали поново да заузму градове, а о међусобним односима да се споразумеју непосредно са Србима.

Под таквим условима и на наваљивање Руса, Срби су морали примити овај мир и послали су комисију да са Турцима уреди односе. Турци су одуговлачили извршење, али су се у исто време спремали да Србију покоре, знајући да Руси неће сад моћи ништа учинити, јер су били заузети у рату са Наполеоном.

Како није било изгледа да ће се Срби моћи погодити са Турцима, постао је рат неизбежан. Карађорђе је био за то да се сва утврђења на граници поруше, па да се српска војска повуче у планине и да веди четнички рат. Међутим је победило мишљење Младена Миловановића, да се бране границе.

Срби су очекивали турски напад од Ниша, из Босне и од Видина, према томе су и распоредили своју војску.

На Делиграду под Младеном Миловановићем било је 10—12 000 људи, на Дрини под Симом Марковићем око 10.000 људи и у Крајини под Хајдук-Вељком око 300 људи. По граничним шанчевима на осталим местима остала су одељења највише до 1000 људи, а у Јагодини са 4—5.000 људи био је у резерви Карађорђе.

Почетком јуна 1813 године, Турци су са знатним снагама прешли Дрину и опколили Лешницу, коју је бранило 800 војника. Сима Марковић је, међутим, оставио Лешницу и повукао се у Поцерину, а Турци су заузели Лешницу па затим и Лозницу.

После тога кренули су низ Дрину и Саву на Равњ, где су Срби били ископали шанчеве, и посели их. Пуних 17 дана Турци су нападали на Равњу, али без успеха.

Тек кад је Србима нестала муниција напустили су они шанац и повукли се у Шабачко Поље. Ту је била прикупљена сва српска војска на томе правцу. Она је давала отпор Турцима све до пада Београда, када се разишла кућама или пребегла преко Саве.

У почетку јуна, око 15.000 турске војске под Рушид-пашом напало је на Крајину сувим од Видина и Дунавом на многим шајкама. Хајдук Вељко је избацио коњицу на Тимок и одбио турску коњицу на Буковчи,

али после три дана прешла је цела турска војска Тимок и Вељко се повукао у Неготин. Турци су почели правилну опсаду и све се више приближавали граду, свакодневно га бомбардујући. Почетком августа, Хајдук Вељко је погинуо. Његови војници, већ иначе десетковани, нису се могли држати и пети дан по његовој погибији напустили су Неготин и прешли у Пореч, а оданде, оставши без старешина, разишли се кућама. Исто тако војници су напустили и шанчеве на Великом Острву и Брзој Паланци.

Услед тога велики везир је половину војске са Неготина одвео на Делиград, а Реџеп је другу половину повео ка Кладову, које су Срби напустили.

Турска војска је продужила даље уз Дунав и на ушћу Мораве сјединила се с оном која је надирала десном обалом Мораве.

На Делиград је напала турска војска такође почетком јула 1813 године. Када је Младен видео да Турци не врше напад, већ само опкољавају, оставио је Вујицу са 3000 људи у шанцу, а с осталима је прешао на леву обалу Мораве. Турци су оставили опкољеног Вујицу и десном обалом Мораве су дошли до Дунава, где су се сјединили са војском од Видина.

Карађорђе је из Јагодине одлазио на Дрину и у Јадар, а кад су се Турци спојили на ушћу Мораве, он је 19 септембра дошао у Београд и сутрадан на Мораву, где је на левој обали био шанац Вула Илића. Њему је Карађорђе издао наређење да се у случају потребе повуче у Смедерево и затвори у град, а сам се вратио у Београд, одакле је 21 септембра са митрополитом Леонтијем прешао у Земун.

Турци су после три дана без отпора ушли у Београд, а српска војска, чувши за одлазак Карађорђев и пад Београда, разишла се кућама, а врло многи су пребегли у Аустрију. После тога Турци су заузели целу Србију. Тако је завршен први устанак.

Други устанак на Турке

Услед опште несигурности и турских насиља, Хаџи-Продан Глигоријевић почео је у лето 1814 год. дизати народ на устанак.

Он је поручио и Милошу Обреновићу да дигне Рудничку и Крагујевачку нахију и да се стави на чело устанка. Уверен да прилике за устанак нису повољне, Милош се није одазвао. Он је напротив са својим Рудничанима и с Ашим-бегом, рудничким муселимом, кренуо против устаника. Хаџи-Продан је после кратког отпора и сам увидео да устанак неће моћи успети, па је ноћу 6/7 октобра прешао у Срем. Тако је завршен Хаџи-Проданов устанак. Хаџи-Проданов устанак био је само од штете народу, јер је дао повода Турцима да већ иначе велика гоњења и убијања Срба још више појачају, али је Милош стекао поверење Турака и многим Србима је спасао живот. Хаџи-Проданова буна дала је извесне позитивне резултате: Сулејман паша је видео да су Срби предали само незнатан део оружја, а Милош се уверио да се Турцима не сме веровати, јер је Сулејман-паша побио све оне који су се били предали и ако их је примио на веру. Одмах после буне Сулејман је наредио да се понова купи оружје од народа и при том је необично мучио народ; сви знатнији људи су побијени, међу њима и Станоје Главаш. Стога се народ понова почео договарати да дигне устанак. Општа је жеља била да се на чело устанка стави Милош Обреновић. Милош је пристао да буде вођ устанка, али је сам устанак одлагао за пролеће. На Цвети 1815 године, на сабору код таковске цркве народ и Милош су решили да се устане на Турке. Милош је одмах наредио свом брату Јовану Обреновићу и Лазару Мутапу да с оно људи што их је било оду на Чачак, тамошње Турке или да истерају или да их испрате с миром, пре но што би им помоћ дошла, а ако то не могу извршити да се тамо држе. Они су отишли, али пошто нису имали довољно снаге повукли су се на Љубић и тамо почели да копају шанац. У исто време Милош је послао Милутина Гарашанина са 300 људи на Липар у планину

Кљештевицу, да тамо препречи пут Имшир-паши, који се био кренуо ка Чачку.

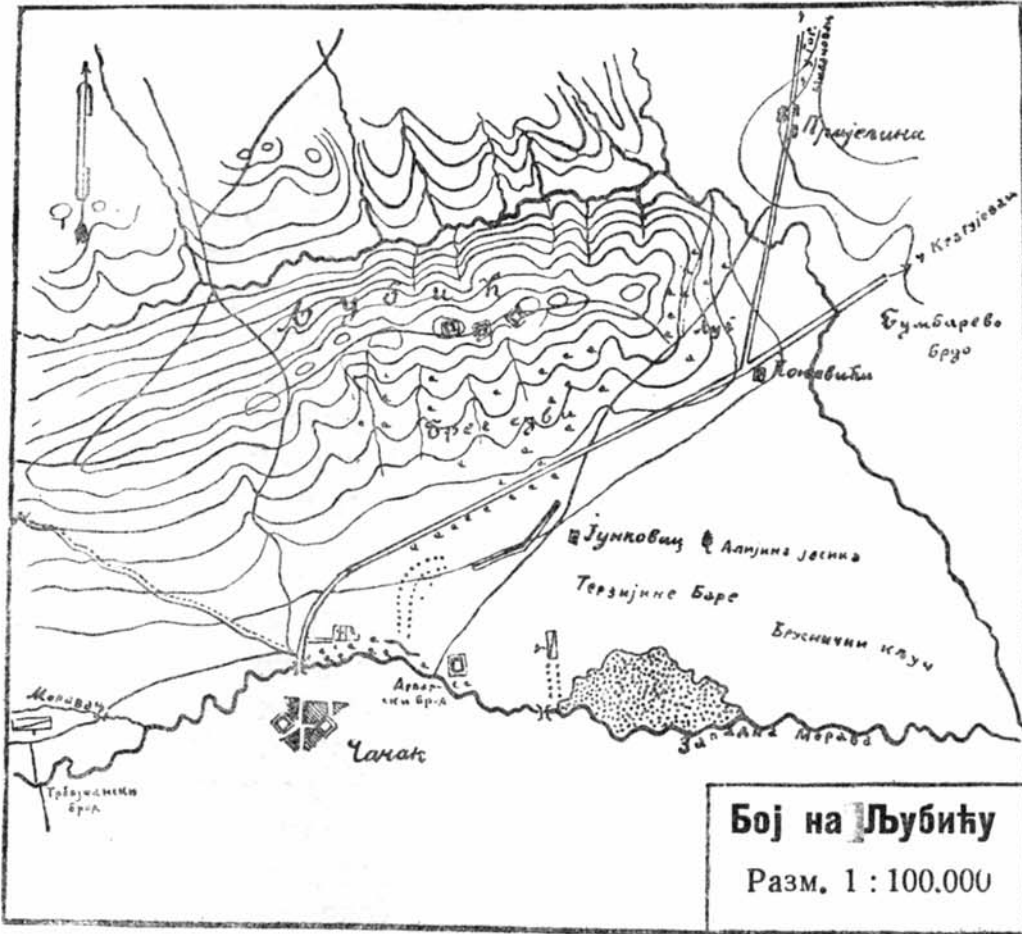
Кад је Сулејман-паша чуо шта се догађа у Рудничкој нахији, послао је ка Чачку као претходницу Кара-Мустафу са неколико стотина коњаника и пешака и са њима кнеза Аксентија са неколико стотина Срба, а за њима свога ћехају Имшир-пашу са пет хиљада војске. Кад су ови наишли на Гарашанина, напали су га и после мало јаче борбе разбили, на што се он почео повлачити ка Чачку.

До тог времена Милош је био прикупио око 300 војника, сачекао и Гарашанинове разбивене људе и заједно са њима отишао у Рудовце пред Имшир-пашу. Кад је турска војска наишла, успела је после незнатног отпора да пређе Рудовце и 22 априла стигла на конак у Мајдан. Милош је заузео бусију више Мајдана, где су му дошли Добрача са 500 Гружана и Дринчић са 200 Рудничана. 24 априла Имшир-паша је ушао у Чачак, а Милош се сјединио са војском на Љубићу. 25 априла Турци су напали Србе у шанцу на Љубићу, али су били одбивени, повукли се у Чачак и тамо остали у логору. После тога су се Срби на Љубићу још боље утврдили. Тада су дознали да су око 300 Турака изишли из Београда и на Палежу направили шанац, са намером да ометају Србе из Београдске и Ваљевске нахије да се придруже устаницима. У исти мах су дознали да су из Ваљева пошли неколико стотина Турака, Имшир-паши у помоћ.

Стога је Милош одвојио нешто људи и са Дринчићем их послао против Ваљеваца. Дринчић је код Дружетића разбио ваљевске Турке, а Милош се кренуо ка Палежу, где је опколио Турке и позвао их на предају, а кад су они то одбили, кренуо је пред зору на јуриш. Турци нису сачекали јуриш, већ су почели отступати. Срби су их снажно гонили и готово све потукли. Тада су с оне стране Саве прешле неке војводе које нису са Карађорђем биле отишле у Русију и са њима знатан број избеглих Срба. Милош је оставио страже према Београду и одмах кренуо ка Ваљеву, где су већ Молер

и Цукић били у логору на Кличевцу. Ваљевски Турци су се међутим преконоћ искрали и побегли ка Дрини.

Милош је скупио још војске, један део је оставио да чува Мачву, а сам је отишао Чачку, где је међутим Јован Обреновић био напустио љубићки шанец и повукао се више у планину. Кад је Милош стигао, посео

је одмах љубићки шанец и позвао Јована. Сутрадан је Милош наредио Добрачи да са Грузјанима преконоћ подигне шанец на самој обали Мораве и тамо је поставио оба топа.

Кад су Турци видели да су се Срби толико приближили Чачку, извршили су 25 априла напад са свих страна и успели су да Србе потисну из шанца на Морави, и да оба топа одвуку у Чачак. Срби су се повукли

у горње шанчеве, али су их разрушили. Турци су тада и те шанчеве заузели. Пред ноћ је Имшир-паша сишао на Мораву и почео довикивати рањеницима у првом шанцу да се предаду. Двојица Срба познали су га и убили. Кад су Турци приметили да је Имшир-паша погинуо, нису више нападали, већ се после два три дана решили да се пробију ка Сјеници. Једне ноћи се искрали, али су их Срби приметили, гонили и успели су да их у Јелици разбију и поврате своје топове.

Кнез Милош је турско робље ослободио и послао у Ужице, а свом брату Јовану наредио да са 1000 људи пази на Ужице, Сими Ненадовићу да на Баурићу поправи стари српски шанац и да пази на соколске Турке, а Авраму Лукићу да са нешто војске оде у помоћ Јелашанину да опколе Карановац. С осталом војском Милош се одмах кренуо ка Пожаревцу, где су око 1500 турских делија направили шест шанчева и имали један топ. На путу је Милош наишао на Баточини на турски одред од неколико стотина у једном шанцу, опколио их и почео нападати; сутрадан их принудио на предају и отпратио без оружја у Турску.

Кад су Срби дошли пред Пожаревац, Турци су их пресрели у пољу и напали, али су их Срби одбили и принудили да се повуку у шанчеве. После три дана, Срби су ноћу напали Турке и успели да их истерају из првог шанца, а они се повукли у други. Милош није хтео дању да их напада, већ опет ноћу и успео је да Турке протера и из другог, а прекодан је продужио да их напада и заузео је и трећи шанац. Тако су Турци остали само још у великом шанцу (где је био топ) и у два мала око цркве и џамије. Срби су други дан напали ноћу шанац око цркве, али су били одбивени. Идуће ноћи поновили су напад и успели да заузму цркву. Кад су Турци видели да се неће моћи одржати, понудили су предају, Срби су је примили и спровели их до Ђуприје а топ запленили.

Кнез Милош је оставио тамо страже, а са целом војском је одмах кренуо Карановцу. Кад је тамо стигао, понудио је Турцима да се предаду. Они су понуду прихватили, па је и њих отпратио у Турску.

За то време, Куршид-паша дошао је са војском у Бјељину и пребацио један део под Али-пашом никшићким у Мачву. Он се сместио у шанац на Дубљу. Милош је одмах по предаји Карановца отишао са војском у Мачву, напао тамо Али-пашу, овога пута дању, потукао га и заробио.

Овим бојем завршене су операције другог устанка.

Устанак војвођанских Срба 1848 године

Кад су међу Србе у Угарској 1848 год. допрле вести о револуцији у Паризу и нередима у Бечу, јавио се међу њима жив покрет са тежњом да се обори режим и извојује слобода.

Без икакве организације, у појединим местима почеле су побуне. Тако је 10 марта у Земуну и 22 марта у Панчеву народ збацио старе и поставио нове власти. На то је мађарска влада послала у оба места војне одреде, али их је народ приморао да се повуку.

Новосађани нису одмах ступили у отворену побуну, већ су послали влади у Пожун петицију са веома скромним захтевима, нудећи Мађарима „братску слогу и савез“. Мађарска влада је одбила ту петицију. Кад су Срби видели да Мађари иду за стварањем велике Мађарске, окренули су се против њих и пришли Аустрији.

Исто тако у Кикинди, народ је имао уличне борбе са војском, што га је само још више раздражило. Мађарска влада је на то објавила опсадно стање за све крајеве у којима су Срби живели и наименовала је комесара. На све ово народ је одговорио сазивом збора у Новом Саду, на којем су јавно спаљене црквене књиге, вођене на мађарском језику. После тога народ је са овог збора отишао у Сремске Карловце и тражио од митрополита Рајачића да сазове народну скупштину. Скупштина је сазвана за 1 мај у Карловцима. На њој је било око 15.000 Срба из свих крајева Аустрије, неколико виђених људи из Србије и нарочито изасланство из Хрватске. На скупштини је проглашена Војводина и патријаршија. За војводу је изабран пуковник Стеван Шупљикац, а за патријарха митрополит Јосиф Рајачић.

Донесена је одлука о границама Војводине, која је имала да обухвати Срем са Границом, Бачку са бечејским дистриктом и шајкашким батаљоном, Банат са Границом и кикиндским дистриктом и Барању. Српски народ у Војводини имао је бити слободан и независан под домом Аустрије и општом круном угарском. Изабран је народни одбор од 48 чланова, са патријархом на челу. Патријарх је са депутацијом и делегацијом из Хрватске отишао у Инсбрук да краљу преда одлуке скупштине на потврду, а на челу одбора остао је потпретседник одбора Ђорђе Стратимировић.

Народни одбор је узео управу у своје руке, наредио народу да не слуша више мађарске политичке и војне власти, да у свима местима образује пододроре, а ови да одмах образују народну војску, наоружају је и да узму власт у своје руке. Наређења ће примати само од народног одбора и биће спремни да одмах упуте војску тамо где народни одбор нареди. Пододрори су одмах поступили по наредби народног одбора и оружане чете су почеле да се скупљају у логоре у Карловцима, Перлезу, код Јарка (Римских шанчева) и у Белој Цркви.

Мађарска влада наредила је своје комесару Петру Чарнојевићу и команданту Петроварадина ђенералу Храбовском да оружјем спрече ширење устанка.

Храбовски је послао ултиматум народном одбору да се одмах растури и прекине даљи рад или ће напасти Карловце. Стратимировић, као командант логора и претседник одбора, одбио је тај захтев и спремио се за одбрану. Извештен да ће Храбовски извршити напад 31 маја, он је уочи тога дана извршио распоред својих трупа (око 2000 устаника). 31 маја је Храбовски извршио напад, али је одбивен, са знатним губицима, и повукао се у Петроварадин.

Овакав исход борбе имао је за последицу да су устанку пришли и граничари, па чак и 2 батаљона варадинског пука, која су била на путу за италијански фронт, одбила су даље да иду, вратила су се и придружила покрету. Капетан шајкашке флотиле Сурдучки допловио је са великим делом флотиле из Земуна и ставио се одбору на расположење.

Како није имао оружја за толике устанике, Стратимировић се са неколико стотина Варадинаца пребацио 3 јуна лађом у Тител, напао је и заузео арсенал и запленио 80 топовских цеви, 2000 пушака и велику количину муниције. У исто време и одбор у Панчеву отео је све оружје и муницију тамошњег пуковског слагалишта.

После тога одбор је располагао са 15.000 наоружаних људи и 40 топова и распоредио их је по утврђеним на брзу руку логорима у Каменици, Сентомашу, Перлезу и Алибунару.

28 јуна Мађари су упалили село Влајковац, што је дало повода мајору Којићу и Статимировићу да са 1000 људи из алибунарског логора нападну Вршац. Пуковник Бломберг са редовном војском разбио је устанике, оба команданта заробио и стрељао, а остатак устаника вратио се у логор.

Стратимировић је 3 јула кренуо из тителског логора с одредом од батаљона шајкаша, 2000 граничара и неколико топова у Велики Бечкерек, са намером да тамошње Србе привуче у покрет. Пуковник Киш, с одредом коњице, покушао је да спречи тај долазак и сукобио се с устаницима код Ечке, извршио је одмах јуриш на њих, али је одбивен. Пошто је Стратимировић увидео да му војска није способна за озбиљније операције, повукао је своје трупе у Тител. Србија није могла отворено помагати устанак, али је допустила да могу добровољци прелазити. Тако је 25 јула прешао пуковник Књићанин код Ковина у Банат и почео прикупљати добровољце у логор код Томашевца.

Крајем јула били су и Мађари и Срби завршили у главном организовање и стање је било овако: мађарске војске било је око 40.000 пешака и коњаника и 102 топа. Срба устаника било је 21.084 пешака и 104 топа.

Мађари су концентрисали под ђенералом Бакоњи северно од канала 18 батаљона, 18 ескадрона и 42 топа у Врбасу, оба Бечеја, Старом и Малом Керу, а 4 батаљона и 2 ескадрона у Петроварадину. Срби су имали у Сентомашу, Турији и Сиригу под капетаном Петром

Бигом 5.784 пешака и 24 топа, а на Јарку 1788 пешака и 15 топова. Остало је било по разним местима и логорима.

Мађарска влада је решила да се српски устанак силом угуши. Општи напад био је предвиђен за 3 јули.

Међутим, ноћу 1/2 јула генерал Бертхолд пређе у напад на утврђени Сентомаш. Напад је извршио у три колоне, али не једновремено, те су Срби после шесточасовног боја напад појединачно одбили и нанели знатне губитке Мађарима. Истог дана Мађари су напали и на Турију, али незнатном снагом и били су и тамо одбивени.

6 јула Срби су заузели Фелдвар и осигурали тителски логор, а једно одељење је разоружало немачко и мађарско становништво у Панчеву, заузело га је, одузетим оружјем (2200 пушака и 8 топова) наоружало добровољце и образовало нов делиблатски логор.

29 јула вратила се депутација, не свршивши ништа, и патријарх Рајачић је преузео управу народног одбора, а Стратимировић је постављен за команданта народне војске.

Мађарска влада, узнемирена догађајима код Сентомаша и Фелдвара, наредила је свима мађарским пуковима, сем оних на италијанском фронту, да дођу у Угарску и све трупе које су биле у јужној Угарској концентрисане су на простору Бела Црква—Вршац—Томашевац—Сегедин—Кикинда—Сомбор с истуреним деловима у Петроварадину, Бечеју, Фекетићу, Врбасу, Старом Керу и Темерину.

Срби, знајући да се мађарска војска скупља, такође су се прикупили у главном у шајкашком округу, на великим Римским шанчевима и утврђеном Сентомашу и његовој околини.

6 (18) августа мађарска главна колона од 25.000 људи са 40 топова прешла је у напад на Сентомаш, помоћна колона од 10.000 људи са 20 топова — на Турију и Фелдвар, а остале снаге поселе су десну обалу Тисе како би пресекле везу са тителском посадом и довршиле опкољавање снага око Сентомаша. Срби су посели Римске шанчеве са 2 батаљона и 2 топа под

Сурдучким, Турију и Фелдвар са 2 батаљона и неколико топова под Јовановићем-Чичом, Сентомаш је бранило под општом командом Стратимировића мостобран: 1500 граничара, 200 Србијанаца и 4 топа под Вноров-

Скица Бачког војишта 1848 године

Из генералне карте Војводине србске и Тамишког Баната 1853 год.

Разм. 1 : 660.000

ским, звездасти шанац (Србобран) 500 србијанских стрелца и 4 топа, барски насип чета граничара са 2 топа под Радонићем и ровове према Врбасу 4000 Петроварадинаца, шајкаша и Србијанаца под Боснићем и Бигом.

Тог дана водила се само борба артилеријом, која је изазвала пожаре у Сентомашу, а тек сутрадан зором извршила је мађарска пешадија напад у три колоне под заштитом јаке артилериске ватре. Борба се водила до пред мрак, када је напад био дефинитивно одбивен. Срби су тада прешли у напад и сузбили су Мађаре до старог положаја. Онда су се повукле и остале колоне, не успевши да помогну овом главном нападу.

У овом боју видело се да су српске трупе у незгодном положају, јер су Сириг, Јарак и Темерин били у рукама Мађара са знатном посадом од 8000 људи. Стога Стратимировић изврши напад на та места 19 августа, али без успеха, те га је поновио 1 септембра ноћу и тада заузео Сириг, Јарак и Темерин.

За све ово време у Банату су се водиле готово свакодневне борбе између Срба из околних логора и белоцркванских Немаца и Мађара без икаквог резултата. Стога су Срби предузели два већа напада (концем јула и 12 августа), али оба пута без успеха. Исто тако неуспешно се завршио и напад на Вел. Бечкерек 30 августа.

21 септембра генерал Киш са 8000 најбоље мађарске војске извршио је напад на Перлез, заузео га, а пуковник Дракулић са 5—600 људи повукао се у Тител. Киш није гонио Дракулића, већ је само оставио слабе посаде у Ботошу, Орловату и Фаркаждину. Стратимировић је још исте ноћи са 1000 граничара дошао у Тител и, прикупивши Дракулићеве војнике, прешао је у Тител са 2000 људи и заузео Баранду и Сакуле.

Оданде је јавио Книћанину да одмах дође да ојача нов положај на Тамишу. Книћанин је дошао и заузео Томашевац. Генерал Киш је поново напао овај положај, али је био одбивен, те се Перлез предао без боја.

Министар војни генерал Месарош је 9 септембра са 25.000 људи и јаком артилеријом поново извршио напад на Сентомаш, који је бранио Бига са 5.000 људи и 14 топова, а дошао му је у помоћ у одлучном тренутку Чича Јовановић са 3000 граничара. После дванаесточасовне борбе Мађари су били одбивени и отступили су у врбаски логор.

Мађари су били заузети на северу, а Срби због тога што још није био дошао војвода Шупљикац, те су били без команданта, па нису вршене никакве операције, већ су вођене мање борбе у Бачкој, поглавито око Сентомаша, Турије, Фелдвара, Жабља и Сирига, а у Банату око Томашевца, Алибунара, Новог Бечеја и Кикинде. Срби су у главном одбијали мађарске нападе, сами нападали и заузели Бечеј и Кикинду, али су је поново изгубили.

15 децембра добивено је царско решење, којим се признаје Рајачић за патријарха а Шупљикац за војводу, с тим да се управа Војводине уреди кад настане мир. Међутим, истог дана умро је војвода Шупљикац а на његово место није други постављен, већ је заповедништво над војском предато пуковнику Мајерхоферу.

Тада су се на бојном пољу десиле знатне промене. Аустриска војска ушла је 24 децембра у Будимпешту, угарска влада прешла је у Дебрецин и решила је да сву мађарску војску сакупи на северу према Аустрији. Стога су повучене и све трупе из Бачке и Баната и тамо су остале само незнатне посаде од хонведских батаљона на брзу руку формираних од месног становништва. У то време српска народна војска у Војводини бројала је око 25.000 са 60 топова, међу којима је било добровољаца из Србије око 10.000 пешака и 2000 коњаника. Генерал Тодоровић и Књићанин, који су том војском командовали, налазили су да је моменат за операције погодан и Тодоровић с источном а Књићанин са западном колоном кренули су на север.

Мађари су давали врло слаб отпор, те је 7 јануара 1849 године заузет Вршац, за њим Бечкерек и Бела Црква, 8 јануара заузет је Стари Бечеј, 13 Врбас и 16 Кула. 6 фебруара заузет је Бокшан и Лугош и Тодоровић је преместио свој штаб у Хацфелд. На западу су постепено заузимана места у Бачкој. 6 фебруара предао се Сомбор. Само је Петроварадин још остао у рукама Мађара и Нови Сад и Футог под ватром топова са њега.

14, 15 и 16 фебруара 1849 године водила се решавајућа битка код Каполне између аустриске и мађарске

војске. Баш у то време, 16 фебруара, по налогу владе из Србије, ђенерал Книћанин је оставио Војводину и са 12.000 добровољаца се вратио у Србију.

Ђенерал Тодоровић је покушао да ослободи Арад, али је претрпео неуспех и имао је знатних губитака. Како су добровољци из Србије отишли и нешто се Војвођана развишло, а ђенерал Тодоровић незнатан остатак својих трупа распоредио на широком фронту од Ст. Миклоша до Сомбора, то је на свакој тачки био сувише слаб за ма какав озбиљнији отпор.

Кад је ђенерал Перцел напао код Зерега, Ђате и Кањиже, ђенерал Тодоровић је морао напустити положаје и повући се ка Кикинди, са намером да брани Банат, али је тиме открио десно крило бачких положаја. То је Перцел искористио и скоро без отпора заузео Кањижу, Сенту, Аду, Бечеј, Врбас и Стари Кер, са намером да стигне у Петроварадин и да у садејству са ђенералом Бемом, који је наступао из Ердеља, опколи и уништи главне снаге устаника под Тодоровићем. 19 марта, он је из Куле позвао на предају сентомашку посаду, а кад ова није пристала, напао ју је 23 марта, успео да је разбије и да запали Сентомаш. У Банату је, међутим, Бем брзо напредовао, заузео је без отпора Карансебеш и Лугош и дошао пред Вршац. Тодоровић се повукао и тако је само просторија око Вилова и Мошорина са Тителским плато-ом остала слободна. Ту су се скупили под Стратимировићем остаци устаника. Сем тога дошло је из Србије под мајором Миливојем Петровићем 1200 добровољаца, који су се уз остале борили до самога краја.

Буна у Пиперима, заузимање Жабљака и Омер-пашина победа Црне Горе 1852 године

Услед наредбе Омер-пашине 1852 године, да се народу у Босни и Херцеговини одузме оружје, духови су били узрујани. Кнез Данило хтео је да искористи ту прилику и кад су се ти Пипери били побунили због намета, кнез Данило је скупио до 1000 Црногораца и

кренуо да смири Пипере, а успут да се освети скадарским Турцима, који су Пипере штитили.

Док је кнез Данило смиравао Пипере, један дес његове војске, ноћу 11/12 новембра 1852 године, заузео је препадом град Жабљак и околне куће, из којих је протерао Турке. Остављени сами себи, Пипери су се предали. Црногорска војска је затворила све путеве за Служ и Подгорицу. Крајем новембра прикупио је Осман-паша скадарски у Жабљачком Пољу 3000 људи са 8 топова. Кад су 29 новембра Црногорци са 5000 људи напали на куле Пркоћевића под самим Жабљаком, Осман-паша је успео да тај напад одбије. Нешто стога, а нешто због прекора из Русије, кнез Данило је решио да напусти Жабљак, али га је претходно разорио и запалио.

Омер-паша, већ давно киван на Црногорце, употребио је све ово као повод за рат, па кад му је стигла наредба из Цариграда да угуши устанак, скупио је око Црне Горе велику војску: у зетској долини под његовом командом до 3000 људи са 14 топова редовне војске, толико и Осман-паша скадарски нередовне; код Никшића, Риза-паша 10 батаљона, 3 ескадрона, 16 топова и око 4000 нередовне војске; у Требињу Дервиш-паша 4 батаљона, 2 топа и 1000 нередовне, а Селим-бег барски 2 батаљона, 4 брдске хаубице и око 2000 Арнаута — свега око 22—24.000 људи и 33 топа. Црногорци су у почетку имали око 2—4000 људи.

Крајем децембра и скадарски паша и барски бег заузели су Црнојевића Ријеку и попалили је. Црногорци су нападом у бок успели да их 31 децембра протерају до Сутормана.

Омер-паша је кренуо од Подгорице у долину Мораче, да отуд нападне Цетиње. На све стране вођене су огорчене борбе, али сва храброст црногорска није могла одолети огромној бројној превази. Како су Црногорци били одвучени на Крусе, послао је Омер један део турске војске да кроз Љешанску нахију надире у Брда. Из Херцеговине су турске трупе продрле до Стубице, али су их Црногорци напали и одагнао до Никшића. Поновљен напад ових помогао је Омер јаким снагама

од Служа. Нападнути са фронта и позадине, Црногорци су се повукли иза Зете.

Покушај Црногораца да се на истоку одупру војсци из Херцеговине код жупског манастира исто се тако несрећно свршио. Војвода Мирко једва је успео да се са 30 људи повуче у Острог, где се јуначки бранио, док му није стигла помоћ после битке код Стубице. У том моменту Дервиш-паша је надирао с Грахова, Исмаил-паша код Острога, Омер-паша у Бјелопавлићима, Осман-паша у Мартинићима и Селим-бег у Црмници.

У оваквој ситуацији извесно је да би Омер успео да потпуно разбије Црногорце, али је у тај мах интервенисала Аустрија и Русија у Цариграду, стога је Омер-паша морао да прекине даље операције и да повуче своју источну војску 12 фебруара, а ону са Грахова 15 фебруара 1853 године.

Устанци Луке Вукаловића

Иако је Црна Гора била побеђена, ипак Херцеговци из Зубаца нису предали оружје и све време су продужили четовање до 1857 године. У септембру те године Лука Вукаловић сазвао је збор херцеговачких главара у Бјелој Гори да реше шта да раде. На збору је решено да се устане на Турке, кад Вукаловић у договору са црногорским кнезом да знак. На Цетињу је Вукаловић добио обећање за помоћ, те је стога, чим се вратио у Зупце, почео припреме за устанак.

За кратко време скупио је он до 1000 људи, са чим је почео устанак. Турци су почели да утерују стару порезу. Због тога су погинула два хришћана. Лука је онда са 450 људи дошао у манастир Дужи.

Требињски Турци са Корјенићима и под командом Хаци-бега Ресулбеговића кренули су да растерају устанике, али је у боју код Ораховца 11 децембра Лука успео да се одржи.

Кад су за то чула остала племена на херцеговачко-црногорској граници, она су се по договору дигла на устанак, попалила турске карауле и куле и почела тући

Турке. Вукаловић је после тога пошао да шири устанак у унутрашњости. У Попинцима имао је са Турцима сукоб у којем је остао победилац. У исто време Турци су били разбивени и у сукобу код Плана Дола, где је учествовала и једна чета црногорских ускока од 300 људи.

Да би смирила ово гнездо отпора, Порта је послала Ферик Селим-пашу, чувеног са своје суровости. Чим је дошао у Требиње крајем јануара 1858 године, Ферик Селим-паша је позвао да му дођу вође устанка и душки калуђери; у исто време послао је башибозуке да поседну Пољице, а редовне трупе да заузму и поседну Гацко, Богојево, Бањане, Грахово и Драчевицу. Наступајући даље у Зупце, Турци су се с устаницима и Црногорцима сукобили код Ситнице и били одбивени. Ојачани, они су поновили напад, освојили Зупце, а порушили све сем села Коњског, које им се није одупрло.

Кнез Данило, на молбу устаника, послао је знатну помоћ под сенатором Радонићем. Они су 10 фебруара заједнички напали Турке код Драче у Зупцима, потукли су их и гонили до под Требиње.

Међутим, Турци су гомилали војску. 11 марта стигао је у Клек Кадри-паша са 3500 редовне војске. 16 марта проглашено је у Херцеговини опсадно стање, а око Гацка је прикупљено до 6000 нередовне војске. Преговори за мирно решење нису успели, стога су Турци 17 марта кренули из Требиња, без отпора заузели Бањане, а 26 су стигли у Грахово са 6000 пешака, 500 коњаника и 10 топова са нешто башибозука. Кнез Данило послао је на Грахово 5500 људи са својом гардом, под командом војводе Мирка. 29 априла дошло је до борбе, која је остала нерешена. 1 маја, Црногорци су обновили напад на Грахово, разбили су потпуно Турке и задобили велики плен. После боја Црногорци су опсели град Клобук и спремили напад на Билеће. Лука Вукаловић је за то време чувао са Зупчанима да Турци не изврше испад из Требиња. Он је сматрао да је судбина источне Херцеговине решена и да само треба очистити крај од заосталих турских чета. Стога је одмах сутрадан напао Ораховац, Ластву и Унидо, попалио их је и опљачкао. Одмах после опкољен је град Клобук и спреман већ

напад на Билеће. Међутим, француски конзул је саветовао кнеза да се задовољи тим успехом и да ће силе свакако предузети кораке да се реши питање између Црне Горе и Турске. И заиста, силе сем Аустрије су се заинтересовале и обилно помагале Црну Гору и новцем и блокадом обале. По француском савету, кнез је скинуо опсаду Клобука, повукао Црногорце, а по његовој поруци почели су се смиривати и устаници.

Али устанички главари пристајали су на мир само под условом да силе гарантују испуњење хатихумајуна и да се и Турци разоружају као и раја.

После тога радила је дуго међународна комисија на разграничењу Црне Горе и Турске и смиривању устаника. Грахово је том приликом припало Црној Гори, а устанак је и даље тињао целе 1860 године. Било је много мањих борби, у неким од тих су успевали Турци, у неким устаници.

Пошто сви покушаји за мирно решење херцеговачког устанка нису успели, Омер је решио да поново почне војну акцију. Он је тада имао 32 батаљона војске. Са том војском он је 2 септембра отишао у Требиње а одатле у Пиву. Устаници су даље вршили препаде и имали успеха, нарочито у одузимању плена (стоке). Вукаловић је с успехом одметао Шуму и Попово. Међутим, Турци су знатнијим снагама напали и заузели манастир Дужи, 2 новембра 1861 године. Црногорци нису хтели да трпе Турке у Пиви, па су 8 новембра извршили напад, али су их Турци одбили са великим губицима. Исто тако страдали су Црногорци у боју 8 и 9 новембра код Лесендре, због чега је кнез одазвао црногорске чете из Херцеговине. Незадовољан понашањем Вукаловићевим, кнез му је одузео војводски чин и место њега поставио за војводу Зубаца, Крушевице и Драчевице сердара Пера Матановића. Увређен тиме, Вукаловић је изјавио да ће прећи на аустриско земљиште, а аустриска влада је на његово питање о томе одговорила да може становати где хоће и понудила му је чак и новчану потпору. Исто тако и Осман је понудио Луки мундирство и плату и обећао је да ће рају ослободити порезе, под условом да се смири.

Омер је, међутим, већ раније увидео да се Херцеговина неће смирити пре но што се ратом Црна Гора не принуди да мирује. Порта је његове разлоге примила и наредила му да нађе згодан повод за рат.

Омер је нашао повод у једном нападу почетком 1862 године, који су Црногорци извршили на источној граници, а исто тако и у Дуги-кланцу, где су Црногорци спречавали снабдевање Никшића, нападајући турске транспортне. Омер је онда 17 априла 1862 године телеграфски позвао кнеза Николу да повуче војску из Дуге. Кнез, међутим, није ни одговорио на овај позив. Омер је на то прешао у Скадар и одредио 12.000 људи и 3 батерије да од Подгорице под Авди-пашом нападну Црну Гору. Дервиш-паши је наредио да са толико исто војске нападне од Никшића, да се пробије кроз кланац до Острога и да се споји са Авди-пашом. Хусеин-паша је био одређен да од Лима напада са 5000 редовне и нередовне војске. Црногорци су извели на бојиште све што су могли и бранећи се очајно нису допуштали ни једној турској војсци да крене напред. Стога је Омер наредио Авди-паши да по сваку цену заузме утврђени положај код Јеникеја. Авди-паша је извршио напад 12 јула, али је био страховито потучен. Омер га је због тога сменио и поставио Абдул Керим-пашу на његово место. Абдул Керим је 24 јула напао црногорске положаје јужно од Плана. Црногорци су напад одбили, али 26 јула Турци су понова напали под личним вођством пашиним и успели су да разбију Црногорце. После тога спојиле су се обе војске 30 јула, код Острога. Црногорци су се очајно бранили, али нису могли одолети, па су се 7 јула повукли на Загарац, а после новог турског напада и губитка Орје Луке на Кокоте.

Кнез Никола је 15 јула тражио примирје, али је Омер-паша и даље наступао и до 30 јула освојио све положаје између Малог Блата и Додоша, а 14 августа заузео је и Црнојевића Ријеку. Порта је наредила да се ступи у преговоре за мир, паша је, међутим, желео да пре примирја заузме и Цетиње, али кад су му Абдул Керим и Дервиш-паша изјавили да не могу наступати брзо, он је 18 августа упутио на Цетиње услове при-

мирја, које су Црногорци примили. После тога покорили су се и Херцеговци.

Устанак у Боки Которској 1869 године

Становници Которског округа, по старим привилегијама, нису служили у редовној војсци, него су давали народну стражу, која је била обавезна да брани Которски округ. Та народна стража никада није слата ван територије на којој је служила.

Поред тога, Котор и Которски округ нису никад плаћали непосредне порезе. Тек доцније су заведени порези, као и у осталој аустриској држави. Завођење пореза ишло је тешко, али без сукоба.

За време аустро-италијанског рата 1859, образована је у Боки Которској народна војска, за одбрану Боке на случај потребе. У почетку рата 1866 године такође је образована народна војска, већа и организованија, али опет по систему народне војске.

Међутим, августа 1869 год., наређено је да се у Боки Которској изврши попис, ради уписа у редовну војску.

Народ, узнемирен за своја права, слао је молбе властима, па чак и цару, да которски војници служе у свом округу, а кад нису у касарни да могу одлазити на далека путовања и да им одело буде народног кроја.

Локалне власти нису ни покушавале да са народом преговорима уреде то питање, како су саветовали познаваоци прилика, него су одмах послали војничка појачања у Котор.

На то су и до тада мирне општине пришле незадовољницима. Сељаци су одмах своје имање и стоку пренели у Црну Гору и почели су спремати оружје.

Како су власти тражиле да се попис изврши за осам дана, то се народ скупио 25 септембра 1869 године на скупштину у Звечеви. На скупштини је решено да се заузме тврђавица Драгаљ и заплени барут који је био у њој. Идућег дана су се устаници почели скупљати ка тврђавици, из које су јавили у Рисан о томе. Из Рисна су одмах упућене две чете, које су устаници

дочекали код Црквица и Леденице; после пушкарања од четири сата, чете су враћене натраг.

Због тога се је сва војска из Котора кренула 6 октобра, да снабде храном тврђавице Црквице и Драгаљ и да у њих одведе веће посаде. За тај циљ употребљена је бригада ђенерала Дормиса, која је, после тешког марша и великих губитака, морала да се врати од Црквица у Рисан.

Одмах по повратку бригаде, издата је наредба да се сви који нису у Котору стално настањени, иселе за 24 часа, и друга, да се све оружје и барут преладу.

Међутим, 9 октобра, устаници су напали и заузели тврђавицу Стањевиће. У њој су запленили сву спрему и три топа. Охрабрени тим успехом, они су 10 октобра напали тврђавицу Троицу и Горажду. Тек појачања из Котора успела су да принуде устанике на отступање.

Устаници су 10 и 11 октобра напали Будву. Појачања, упућена бродом, успела су и овде да их одбију.

За то време устаници су држали опсађене тврђавице Драгаљ и Црквице. Пуковник Јовановић са бригадом (3 батаљона и 3 батерије) кренуо је 11 октобра да те тврђавице ослободи или бар да их снабде храном и муницијом. Бригада је успела само да им дотури храну, али се морала вратити натраг. У боју од три дана изгубила је мртвих и рањених 6 официра и 83 војника.

Устаници су спречавали свако снабдевање тврђавица, тако да су аустриске трупе морале стално да их нападају и сваки транспорт прате великим трупама. Сем тога устаници су напали у почетку новембра тврђавицу Космач, али нису упели да је заузму. Још неколико мањих сукоба било је у почетку новембра.

Устаници су се борили четнички, одбивени на једном месту они су се појављивали на другом. Стога је ђенерал Ауерсперг решио да јаком снагом натера устанике на равницу драгаљску, да их ту уништи и тиме да устанак угуши. Он је са две бригаде (22.000 људи и 4 батерије) пошао у Кривошије да изврши тај задатак.

Од 4 — 9 новембра трајао је напад вођен са четири колоне разним правцима, концентрично ка драгаљској равници. Устаници су отступали па из бусија и теснацима тукли трупе и наносили им велике губитке. Кад је ђенерал Ауерсперг дошао до црногорске границе и видео да се устаници не упуштају у бој, наредио је 13 октобра повратак. Међутим, при повратку трупе су нападнуте у Лупоглавском теснацу (13/X) и у Дворичком Ждријелу (14/X), тако да су једва успеле да се извуку. У том су нападу трупе имале великих губитака, а устаници су запленили сву комору (чак и речник шифре) и гонили су војску до самог Рисна.

После овог напада није било већих операција, ма да је устанак и даље трајао. Тек у јануару идуће године (1870) одређен је ђенерал Родић да на миран начин заврши устанак. Он је повео преговоре са устаницима и 11 јануара 1870 године, завршио их. По уговору о миру између устаника и аустро-угарске владе, Кривошије су добиле амнестију и накнаду све штете учињене за време борби. Тиме је овај устанак завршен.

Херцеговачко-бокељски устанак 1882 год.

После окупације Босне и Херцеговине, аустро-угарске власти су 1881 године наредиле увођење домобранства у окупираним областима, а у исти мах и у Боки Которској. Наредбом од 23 новембра 1881 године објављено је да ће се регрутовање извршити одмах.

Међутим, још 27 октобра четири кривошишке општине решиле су да своје регруте не пошаљу пред комисију, а херцеговачки главари су решили да се с оружјем одупру тој наредби.

Вође из ранијих устанака Стојан Ковачевић и Перо Тунгуз одмах су организовали чете православних усташа, а Салко Форта муслимана. Устанак је почет 10 и 11 јануара нападом на жандармериску станицу у Улогу и развијао се у граничном појасу поред црногорске и турске (новопазарске) границе.

Пошто се дипломатски осигурала да устанак неће помагати ни Црна Гора ни Србија, Аустро-Угарска, решена

не само да устанак угуши него и да га онемогући у будућности, организовала је претходно све, па тек онда предузела акцију.

Већ 17 јануара 1882 године формирана је команда за јужну Далмацију и Херцеговину са седиштем у Дубровнику. За команданта је одређен фелдмаршалајтант барон Јовановић. Он је имао под командом две пешадиске дивизије и 5 брдских бригада.

Устаника се било прикупило око 2000 и били су подељени у неколико чета. Они су почели нападе на војску на простору Корита — Билеће. Стога су аустро-угарске трупе у јануару имале тешке борбе код Корита, на Мекој Гори, Планику, Трновици и Билећу, док су успеле да тај предео осигурају и добро поседну.

Прогнани са граничног појаса, устаници су пренели војевање у долину горње Неретве, у Загорје и око Фоче.

Аустро-угарске трупе, несразмерно многобројније, добро снабдевене муницијом и артилеријом, предузеле су концентричне нападе са по 3 — 4 колоне. Тек после методичног чишћења и поседања терена и после многих тешких борби, аустро-угарска војска је успела да устанике постепено притера уза саму границу Црне Горе. Устаници су ту дали последњи отпор, па су онда 30 марта били принуђени да одустану од даље борбе и пребаце се у Црну Гору, где су разоружани.

У току од три месеца сталне борбе аустро-угарске су трупе претрпеле велике губитке. Главна команда морала је поставити јаке посаде готово у свима местима и фортицама, како би осигурала даље кретање за устаницима.

У Боки су се неке општине придружиле устанку и очистиле своје подручје од аустро-угарских трупа. Устаника је било око 1200 под вођством кнеза Петра Самарџића.

Барон Јовановић је 9 фебруара предузео комбиновани напад са две бригаде, потпомогнут артилеријом са бродова. После тешке борбе трупе су успеле да заузму Леденице. Како је време било рђаво то су операције настављене тек 7 марта. Устаници су 8 марта дочекали

аустро-угарске трупе код Вратла и Убала. Одбивени, они су 9 марта дали отпор код Црквица, Вељег Врха, Пазухе и Оријена, а 10 марта код Загвостка, на Шанику и у Перчиној Гори.

У овим бојевима аустро-угарске трупе су успеле, но тиме устанак није био потпуно угушен. Остало је још много мањих четица које су задавале осетне губитке аустро-угарским трупам (на Вучјем Зубу и Јастребици 8 и 9 маја), све док цео простор захваћен устанком није опасан густом мрежом малих али покретних колона, које су све више стезале устаничке чете, док их у јулу није сасвим нестало.

Одмах по угушењу устанка, аустро-угарска влада предузела је регрутовање.

Херцеговачки и босански устанак 1875 године

Хришћани у Херцеговини и Босни нису били задовољни реформама које је Порта прописала после 1850 године, јер њима није било решено најважније, аграрно питање, а и уколико је оно решено у теорији, у пракси није извођено. Неједнакост пред законима остала је; верска слобода, иако призната, није се поштовала. Злоупотребе фанариотских владика изазивале су непрестано сукобе вишег свештенства са паством. Јавне, личне и имовне сигурности није било. Насиља, отимачине, паљевине и убиства нису престајала. Државни намети стално су увећавани и сав њихов терет носили су готово само хришћани.

Утицаји омладинског покрета и херцеговачких емиграната у Србији и Црној Гори утврђивали су Херцеговце и Босанце у уверењу да се то стање може поправити једино борбом.

Међутим, летина 1874 године била је у Херцеговини подбацила. Закупци пореза и државне власти нису о томе водили рачуна и насиља и сукоби су учестали. Идеја о устанку добила је тиме већег и непосредног погстрека. О устанку се почело говорити као о једином излазу.

Под утицајем тих идеја, неки главари су решили да дигну устанак. Њиховом иницијативом сазван је 8 септембра 1874 године, код цркве у селу Биограду, збор народних првака невесињског кадилука. На томе збору решено је да се на пролеће 1875 године дигне устанак.

Знајући из искуства да се борба не може водити без наслона на Црну Гору, прваци су решили да поднесу кнезу Николи формалну тужбу на Турке и да траже његову сагласност и помоћ.

Депутацију, која му је одмах после збора упућена, кнез Никола је примио. Он сам није био за устанак, нарочито не у то доба, јер је знао да су тешкоће и велике и опасне. Али он није хтео ни да испусти конце устанка из својих руку. Видећи узрујаност у Херцеговини и расположење за устанак, а бојећи се да устанак не прихвати Србија или Аустро-Угарска, кнез Никола није хтео да једном јасном одлуком пресече даљу акцију, стога је саветовао Херцеговцима да се погоде са Турцима и да причекају до пролећа, али је обећао да ће их помоћи, ако их Турци нападну.

Међутим, неколико дана после тога десио се подгорички покољ. По наговору војводе Миљанова, један је Црногорац убио Јусуф-агу Крнића, а Турци, да би га осветили, побију у Подгорици и у подгоричком пољу 15 Црногораца.

Овај покољ изазвао је код Црногораца, као што је сасвим природно, жељу за осветом, те су они тражили да се одмах зарати на Турке. Велике силе су у тежњи да спрече рат пренеле цео догађај на дипломатско поље.

Невесињци су поводом тога послали другу депутацију кнезу Николи са молбом да помогне устанак. Кнез Никола је опет саветовао да се причека до Бурђев-дана, када ће им послати пушака и џебане, примити избеглице и стоку и помагати устанак.

Овакав одговор дао је устаницима потстрека да почну припреме. Турци су то сазнали и решили су да побију истакнуте људе. Кад су ови о томе извештени, пребегли су у Црну Гору, где су презимели.

У априлу 1875 године, аустро-угарски цар је посетио Боку Которску и примио је неколико депутација из

Херцеговине, које су му се жалиле на турске зулуме. На састанку са кнезом Николом било је говора и о херцеговачким емигрантима. Одмах после тог састанка кнез Никола је отворено рекао емигрантима да од устанка не може бити ништа док се Русија не спреми за рат. Они нека се врате кућама, пошто им је султан све опростио. Војвода Петар Вукотић, који је за то био одређен, предао их је Турцима у Билећу.

У исти мах св и страни конзули покушавали на све начине да смире Херцеговце, али се у томе и поред све попустљивости Портине није успело. Сеоски кнезови и добар део варошана послушао је савете са Цетиња и конзула и био је вољан да прими турске концесије.

Али се с тим нису слагали хајдуци, који су имали веза са неким Црногорцима и са дон-Иваном Мусићем, који је организовао припреме за устанак католика у Столачком срезу. Харамбаша Перо Тунгуз пресрео је са својом четом 23 јула 1875 године, у Бишини на Ћетној Пољани, један турски војнички караван, напао га, побио седам кириција и запленио 30 коња са товаром. Одмах затим напао је он турску стражу и убио једног пандура.

Командант турских трупа у Невесињу Селим-паша увидео је да се на миран начин не може спречити устанак, па је преко сарајевског валије тражио одобрење од Порте да за борбу против устаника може употребити редовну војску. Када је сарајевски валија добио то одобрење, наредио је свима кадилуцима да се устанак умири оружјем.

Херцеговачки главари су се међутим сакупили на збор у Кифином селу 25 јуна. Да би изазвали Турке, решили су да пошаљу једну јаку чету на Липета, која је требала да пресече пут Невесиње — Коњиц и да побуни села око Коњица. Како се пронео глас да је та чета опкољена, главари Гутић и Стевановић прикупили су чету од 50 људи и похитали јој у помоћ. Та се чета сусрела код Крекова са Турцима и ту их је потукла.

Овако је почет устанак. Он се брзо ширио и довео је Турке у врло незгодан положај. У Херцеговини је било у тај мах само 4—5000 редовне турске војске, она

је била смештена по фортицама, друмским караулама и варошима. Због тога су у почетку устаници водили борбе само са башибозлуцима. Наоружани и помогнути од Црногораца, они су у тим бојевима имали успеха, и тако се устанак брзо ширио на све стране у Херцеговини. Ово је охрабрило на устанак и саме Босанце, нарочито Крајишнике. У првој половини августа 1875 године турски коњаници исекли су на путу близу Бањалуге неколико хришћана раденика, што је изазвало побуну сељака у Кнеж-пољу, близу Дубице. Ускоро после тога организоване су чете на Грмеч планини, у околини Ливна, на Горњој и Доњој Уни и између Сане и Врбаса. Устанак у Босни помагала је Србија. Поп Жарко Љешевић довео је из Србије преко Увца једну чету добровољаца, а војвода Панић другу преко Дрине у Мајевицу.

Кнез Никола је послао у Херцеговину харамбашу Пека Павловића и допустио Црногорцима да добровољно ступају у устаничке чете. Да би конце устанка држао у својим рукама, он је одаслао војводу Петра Вуковића на Грахово, одакле је овај требало да руководи устанком.

Устанак у Босни и Херцеговини није имао једног вођу, већ је сваки крај имао свог старешину, који је под својом командом имао чету од неколико десетина људи. Старешина једног краја врло је ретко признавао кога над собом. Сваки је старешина ратовао у свом крају и за свој рачун.

Заједничке команде није било, не само над устаницима у Босни и Херцеговини, него ни у свакој од њих. У Херцеговини то није допуштао кнез Никола, јер је имао рђавог искуства са Луком Вукаловићем. Исто тако није успео да буде признат за општег вођу у Босни кнез Петар Карађорђевић, који је одмах у почетку устанка дошао у Босну и под именом Петра Мркоњића образовао чету, са намером да се стави на чело устанка. Та његова намера била је међутим, како по свему изгледа, осујећена, од стране Србије из династичких, а од стране Аустро-Угарске из политичких разлога, те је кнез Карађорђевић био приморан да напусти Босну.

Устаничких чета било је врло много. Њихова јачина била је од 5 до 1000 људи. Оне су крстариле целом побуњеном територијом. Устаници су водили четнички рат, чете су нападале хајдучки. Појављивале се изненада, извршивале напад и повлачиле се у планине исто тако брзо као што су се и појавиле.

Бојева је било много на свим крајевима, али већих и значајнијих није било. Врло ретко су се спајале неколике чете да изврше какав заједнички напад. У неколико бојева устаници су се врло храбро борили. Код Зовог Дола 25 јула, они су успешно одбили напад Селим-паше. У почетку августа устаници су посели кланац Дугу и тврђавицу Крстац, а 9 августа су заузеле Корита. Код Горанског су 9 септембра до ноге потукли јаче снаге Турака. На Бијелој Долини 29 октобра устаници су успели да разбију одред редовне војске под Шефкет-пашом, а 30 и 31 октобра имали су на Муратовици велику борбу, у којој су потукли Турке до ноге, запленили много оружја и другог плена и чак један топ. У борби на Глухој Смокви, устаници су имали озбиљних губитака, ту је погинуо један од најхрабријих вођа устаника војвода Максим Бачевић.

У то доба су устаници и у Босни из утврђених логора у Ђорковачи и Црним Потоцима вршили нападе и на варошице, али нису никад успели да ма коју од варошица и заузму, него су долазили до њих, палили их, па се враћали у логоре. Турци су међутим нападали устанички логор у Црним Потоцима неколико пута, али су увек одбијани. Због таквог начина ратовања Турци, иако су вршили нападе надмоћним снагама и местимице имали успеха, нису могли брзо угушити устанак. Они су покушавали да растерају чете комбинованим нападима, али ни у томе нису успели. Потом су остављали јаке посаде у кулама и караулама, али ни то није дало боље резултате. Напослетку су морали осигуравати вароши и села утврђењима (окопима) са нарочитом посадом, а на путевима саградити стражаре на извесном растојању и у њих поставити страже. Тако су тим стражама опасали целе територије. Па и поред тога устанак није угушен, већ се истом снагом продужавао

и онда кад су концем јула 1876 године Србија и Црна Гора ступиле у рат против Турске.

За време тог рата устаници су продужили војевање у Босни, као и до тада, а у Херцеговини су ушли у црногорску војску и са њом продужили ратовање.

Овај устанак у ствари је завршен тек уласком аустро-угарске војске у Босну и Херцеговину 1878 год.

Рат српско-турски и црногорско-турски 1876 год.

Јавно мњење у Србији и Црној Гори било је јако узбуђено херцеговачким устанком. У самом почетку његовом, српска је влада преко свог заступника у Цариграду учинила Порти поверљив предлог да се Босна уступи Србији, а Херцеговина Црној Гори. Да ове приме сразмерни део отоманског дуга, да Србија плаћа Порти већи данак и да са Портом закључи војну конвенцију. Турска је овај предлог одбила.

Видећи да Турска ни у овако тешкој ситуацији не пристаје на ма какве уступке, Србија и Црна Гора су решиле да устанак енергичније помажу. Почеле су пребацивати добровољачке чете и у исто време Србија је појачала своја гранична осигурања.

Порта је на ово одговорила наређењем да се поседне српска граница од Видина до Новог Пазара са 65.000 редовне војске и резервом у Софији од 50.000 редифа. Сем тога турске су трупе поселе Брасинску аду на Дрини, која је припадала Србији. Због овога Србија је непрестано слала жалбе Порти, уверавајући је у своју мирољубивост, па је чак и смањила граничне посаде, те је и Турска такође унеколико смањила своје.

Преко зиме 1875—6 године Србија је продужила припреме за мобилизацију трупа и расписала упис зајма од 12.000.000 динара.

У почетку фебруара 1876 године, Србија је упутила ђенерала Алимпића у Црну Гору да преда кнезу Николи пројекте политичког и војног уговора. Кнез Никола је у начелу примио уговоре, али није донео дефинитивну одлуку, због велике пресије у корист мира, коју су на

њега вршиле Русија и Аустрија. Турци су сазнали за ово и односи Србије и Порте су се поново заострили. Насилно уклањање Абдул-Азиса 18 маја 1876 и долазак Мурата V на престо, уверили су Србију и Црну Гору да је тренутак погодан и 4 јула оне су закључиле уговор за одбрану и напад против Турске.

После овога Србија је учинила формални предлог Порти да се Босна и Херцеговина уступе у администрацију Србији и Црној Гори.

Турска на овај предлог није ни одговорила.

Како је Porta одбила да изведе реформе, предложене у „берлинском меморандуму“, а са Србијом и Црном Гором није хтела ни да улази у преговоре, није више било наде за мирно решење, и рат је био неизбежан.

Под притиском јавног мњења објавили су Турској рат Србија 18, а Црна Гора 20 јуна 1876 године.

У току припрема за рат, у априлу 1876 године, био је састављен ратни савет, под претседништвом начелника Главног ђенералштаба ђенерала Заха. Он је израдио ратни план, по којем се има главном снагом, концентрисаном код Алексинца, предузети офанзива ка Нишу и тући главна турска снага. Помоћном снагом, концентрисаном на правцима Зајечар — Видин, Јавор — Сјеница и Рашка—Нови Пазар, држати се дефанзивно, предузимајући диверзије ка Видину, Сјеници и Новом Пазару само у политичком циљу. Помоћном снагом, концентрисаном на Дрини, држати се дефанзивно, и чим буде завршена концентрација, пребацити добровољце и устаничке чете, да офанзивно дејствују преко Дрине у Посавини и према Фочи и Плевљу. (Види скицу на стр. 43)

На основи оваквог плана извршена је и концентрација српских снага. Главна, Моравска војска, под командом руског ђенерала Черњајева (50.000 бораца), у две групе код Алексинца и Делиграла; Источна војска, под командом пуковника Лешјанина (25.000 бораца), у две групе код Зајечара и код Књажевца, Ибарска војска, под ђенералом Захом (24.000 бораца) на Јавору, и Западна војска, под пуковником Алимпићем (20.000 бораца), у две групе код Лешнице и Кушића. Општа резерва

(18.000 бораца), од бригада II класе, требало је да буде у Јагодини, Параћину и Ћуприји, али није извршила концентрацију.

Врховна команда, са кнезом Миланом на челу, дошла је у Параћин 17 јуна, уочи дана објаве рата.

Турска је још у току 1875 године прикупљала војску око Србије, а пред рат био је послат у Софију Абдул Керим-паша за врховног команданта војске против Србије. У Босни под Дервиш-пашом било је 15 батаљона и 18 топова; у Херцеговини под Муктар-пашом 46 батаљона и 24 топа; у Новом Пазару под Мехмед-Али-пашом 15 батаљона и 6 топова; у Нишу под Ејуб-пашом 45 батаљона и 84 топа, а у Кули и Видину под Осман-пашом 32 батаљона и 60 топова, укупно око 120.000 редовне војске и 20—30.000 нередовних (Черкеза, Арнаута и башибозука).

Према српском ратном плану требало је главном снагом прећи у офанзиву и тући турску главну снагу, али пред сам почетак операција напуштена је та главна идеја и место тога решено је да се Ниш најпре цернира, па је због тога и Моравска војска подељена у три колоне да пресеку све комуникације са Нишем. Деснокрилна (10 батаљона, 2 ескадрона и 2 батерије), са центром на Вукањи, под командом потпуковника Бучовића, имала је да заузме Прокупље, да очисти Топлицу и садејствује средњој. Средња колона (15 батаљона, 7 ескадрона и 8 батерија), под командом Милутина Јовановића, да освоји Мрамор и пресече везу Ниша са Лесковцем, а лева колона (20 батаљона, 5 ескадрона и 6 батерија), под пуковником Љ. Узунмирковићем, да демонстрира према Нишу. Књажевачка колона (пуковника Хорватовића) сазнала је преко шпијуна да се једна турска колона од 5.000 људи креће ка Нишу и да ће 19 јуна бити у Пироту.

Бенерал Черњајев је на то променио план и решио да пресече пут овој колони заузећем Бабине Главе. Стога је наредио левој колони да остане на месту, а двома осталим да продуже свој рад, док је са половином леве колоне отишао књажевачкој војсци.

Борбе, вођене на том бојишту са Сулејман-пашином дивизијом, после заузећа Бабине Главе, а због променљивих наређења, завршиле су се 4 јула повлачењем Хорватовића на Пандирало, где је он 7 и 8 јула одбио два Сулејман-пашина напада.

Сулејман-паша није више нападао, Черњајев је одазвао Узунмирковића са две бригаде на Делиград, те се Хорватовић 18 јула с остатком морао повући на Тресибабу.

Ахмет Ејуб-паша, 17 јула, кренуо је свој корпус (2¹/₂ дивизије) из Ниша. Пошто је лако приморао на отступање слабу леву колону, пошао је за њом до пред Тресибабу и 19 јула после тешког боја одбацио је Хорватовића ка Књажевцу. Привукао је затим и Сулејман-пашину дивизију и у тродневном боју успео је да одбаци Хорватовића делом ка Соко-Бањи, а делом ка Лукову. Међутим, после боја није гонио Србе, него је попалио Књажевац и околину.

Зајечарској групи Тимочке војске (пуковнику Лешјанину) било је наређено да 20 јула пређе границу и заузме кулу или згодан положај пред њом. Међутим, Осман-паша је са својом дивизијом из Видина већ 19 јула ојачао утврђени логор Кулу, а 20 јула заузео је положај код Великог Извора, на којем се одржао поред свих напада зајечарске групе.

Због свега тога српска Врховна команда је решила да на ово бојиште концентрише јачу снагу и да одбаци Турке од Зајечара. Тамо је концентрисано 15.000 људи и 6 јула је извршен напад на Осман-пашин утврђени логор. Напад најје успео и српске трупе су повучене на леву обалу Тимока, где су после тога одбиле све нападе Турака. Због пада Књажевца и ове су трупе 25 јула повучене на утврђени положај код Лукова.

Тако је крајем јула Источна војска била концентрисана у две групе око Брестовачке и Соко-Бање. Како се очекивало да ће Турци продужити офанзиву од Зајечара ка Морави, то су ка Лукову — Бањи послата појачања са Делиграда, а тамо је отишао и ђенерал Черњајев.

За то време на јужно-моравском бојишту све три колоне су после првих успеха враћене на полазне положаје и тамо су остале до 26 јула, кад је био наређен напад на Ниш. Ни овај напад није извршен, због догађаја на Тимоку, јер је Врховна команда решила да се на овом бојишту држи одбране, а да се напад врши на истоку. Међутим, кад је тај напад пропао, Врховна команда је решила да Тимочка војска брани Тимок, а да се у случају потребе повлачи на планински ланац који раздваја Тимочки од Моравског басена. Моравска војска да брани јужну границу, а главна снага да се концентрише на положајима Алексинац—Делиград и ту да да отпор Турцима, ако они крену од Ниша.

Турци су за то време на моравском бојишту извршили само једно јаче рекогносцирање од Ниша. На источном бојишту су привукли из Видина Фазли-пашину дивизију на Св. Аранђела, а целу осталу војску су концентрисали код Ниша, решивши да на свима бојиштима остану у дефанзиви, а да изврше јак напад обема обалама Мораве од Ниша ка Алексинцу.

Због тога прегруписавања настало је затишје до 1 августа. За то време, ђенерал Черњајев је извршио промену формације, по којој су све трупе на Делиграду образовале I корпус, трупе од Јанкове Клисуре до Грамаде и код Алексинца II, код Лукова III, а код Сокобање IV корпус. Према томе, корпуси су били разне јачине.

Чим је напуштен Књажевац, ђенерал Черњајев је наредио Хорватовићу да изврши једну диверзију преко Књажевца и Тресибабе ка Нишу, што је овај извршио 10 августа, зауевши Грамаду.

Међутим, 7 августа маршал Абдул Керим-паша кренуо је своју главну снагу у напад. Али-Саибова дивизија, уз помоћ Фазли-пашине дивизије, потисла је из Суповца и Катуне српске истакнуте одреде, који су се повукли на шуматовачки положај. На осталом делу фронта није било промене. Стога је ђенерал Черњајев наредио да српске трупе поседну алексиначке положаје: Прџиловачко Лозје—Грнчарска земља—Улари—Шума-

товац—Св. Стеван—Језеро. Положаји су подељени на три отсека: десно крило (пуковник Рајевски) Прћиловачко Лозје—мостобран на Морави, центар (мајор Ј. Петровић) Грнчарска земља—Улари—Шуматовац, а лево крило (пуковник Милановски и Миленко Павловић) Св. Стеван—Језеро. Турци су тада концентрисали своје трупе за битку: лево крило (Али Саиб) Мрсољ—Бујимир, центар (Абдул Керим са главном снагом) Бујимирско брдо—Бујимирски брег, и десно крило (Фазли-паша) Горњи Крупац—Преконоге. На тим положајима око Алексинца водила се крвава битка, са променљивом срећом, до 30 августа, кад је настало затишје, затим било закључено примирје до 15 септембра. Генерал Черњајев, нашавши да су Срби у бољем положају, одбио је ново примирје и извршио напад 16 септембра, те је на креветским положајима поново дошло до битке, која је трајала до 21 септембра, и остала нерешена.

После ове битке настало је прећутно примирје; оно је са малим прекидима трајало до 7 октобра.

За време овог примирја, гарантне силе су предузеле дипломатску акцију за закључење примирја од 4—6 недеља, али преговори нису успели. Порта је слала појачања Керим-паши (Јаја-пашину дивизију), а Срби су предузели потребне мере да попуне муницију, која им је почела недостајати.

Керим-паша је 7 октобра извршио напад на Србе, успео је да их потисне на шиљеговачке положаје, и заузео их је после четвородневног боја.

Знајући да гарантне силе наваљују да се закључи примирје, Турци су хитали да задобију у долини Мораве какав већи успех, те је Керим-паша 17 октобра напао свом снагом на Ђунишке положаје. У крвавој битци која се ту развила, успео је да потисне Србе са Ђунишких положаја, и не гонећи их, прешао је двома дивизијама на десну обалу Мораве и распоредио их код Нерића Хана и Ситнара.

На споредним бојиштима Дрински добровољачки корпус (ђенерал Р. Алимпић) прешао је Дрину, заузео Бјељину, али се тамо није могао одржати, већ се вра-

тио на десну обалу Дрине. На том војишту у току целог рата није више било операција. Сем других разлога особито стога што је Аустрија тражила да српска војска не оперише у Босни, сматрајући је у сфери својих политичких интереса.

На Јавору и Јанковој Клисурси вођени су бојеви локалног значаја, који на општи ток операција нису имали утицаја.

Гарантне силе тражиле су од Порте да се престане са непријатељством, а Русија је чак запретила ратом ако то не учини. Под тим притиском Порте је пустила и пристала, те је 20 октобра закључено примирје између Србије и Турске на 2 месеца. Једна међународна комисија одредила је демаркациону линију — приближно државну границу, а у Моравској долини линију претстража.

За време примирја, које је 6 јануара продужено до 17 фебруара 1877 године, гарантне су силе предузеле да реше питање рефорама у Турској и мира између Србије и Црне Горе са Турском. Турска је одбила предложене реформе (лондонски протокол), а Србија је онда по савету Русије закључила мир 16 фебруара 1877 године на основи *status quo ante bellum*.

Црна Гора је по објави рата прикупила главну снагу (око 7—8.000 бораца) код Грахова и Велимља. Ова је образовала северну армију, под командом кнеза Николе, са задатком да упадне у Херцеговину, прошири тамо устанак и заузме Мостар.

Југоисточни и источни окрузи формирали су око Данилов-Града јужну армију (око 6.000 људи) са задатком да штите земљу од турских упада од Колашина, Спужа и Бара.

Северна армија постепено се појачавала контингентима из земље, херцеговачким усташима и босанским добровољцима; тако је при прелазу границе код Велимља већ имала око 22.000 бораца. Изабрат је правац Црни Кук—Убли—Турунташ—Степен—Гацко и даље ка Мостару, који води по кршевитом и безводном терену.

Армија је кренула у једној колони 20 јуна. Кад је ова 27 јуна стигла код Убли, одвојила је одред од

4—5000 људи ка Клеку, да спречи тамо искрцавање Турака. Она је заузела неколико утврђења око Степена, послала 2000 људи за опсаду цитаделе у Стоцу и 1 јула наставила марш ка Невесињу с укупно 11.000 бораца.

Овако споро маршовање дало је Турцима времена да ојачају Мостар са Муктар-пашиним одредом од 8—9000 људи, који је стигао у то време из Сарајева. Стога је кнез Никола одлучио да код Невесиња остане и ту сачека напад, те је предузео опсаду и бомбардовање Невесиња. Због оскудице у храни и нарочито у води, северна армија се распоредила на широком фронту.

Муктар-паша је 6 јула напао црногорску претходницу код Бишине, прогнао је и продужио покрет преко Билећа ка црногорској граници.

Под опасношћу отсецања од земље, северна армија је тог дана прешла 60 км. и зауставила се код Корита, где је у току идућа три дана прикупила све раније одаслате одреде.

Муктар-паша узео је из Билећа 2000 људи, па је 11 јула кренуо ка истоку. Код Вучјег Дола развила се битка у којој је Муктар-паша био изненада нападнут са свих страна и уз велике жртве повукао се ка Билећу. Црногорци су га гонили до последњег даха. После ове битке Муктар-паша није више покушавао напад, а кнез Никола је издвојио стратегиску резерву код Данилов-Града због догађаја код јужне армије.

Турска албанска војска, ојачана на 44 табора и 24 топа, вршила је нападе до 29 јула и била је одбивана, али 29 и 30 јула понова је напала Куче и код Фундине претрпела тежак пораз. После тога боја Порта је понова ојачала ту армију и смењивала команданте, који су вршили сталне нападе и били одбивани, но увек још више ојачавани новим попунама. Пред крај августа, та армија извршила је напад са 70 табора, али је у битци код Медуна претрпела пораз. Тако исто претрпела је та армија пораз и 19 септембра у боју код Тријепча, а у тродневној битци (21—23 септембра) код Данилов-Града била је тако тучена да је тиме офанзивна моћ Турака сломљена.

Кад је објављено примирје, Црна Гора је водила засебне преговоре са Турском и није склопила мир, него је продужила примирје до 12 априла 1877 године, кад је Русија објавила Турској рат, те је онда понова заратила са Турском као савезница Русије.

Окупација Босне и Херцеговине 1878 године

На берлинском конгресу донесена је одлука да Аустро-Угарска окупира Босну и Херцеговину.

Она је у току јула 1878 године извршила војничке припреме у Славонији и Далмацији за улазак у Босну и Херцеговину. Аустро-угарска влада је сматрала да ће извршење окупације бити без отпора, па је одредила за Босну 13. корпус, под командом фелдцајгмајстора Филиповића, а за Херцеговину 18. пешадиску дивизију, под командом фелдмаршалајтнанта барона Јовановића.

Мобилизација и развој ових трупа извршени су без сметњи и 29 јула 1878 године прешао је 13. корпус границу Босне у четири колоне: код Брода, Шамца, Старе Градишке и Костајнице, а 31 јула и 1 августа 18. дивизија прешла је границу Херцеговине код Имотског и Вргорца. Ове две последње колоне су после неколико дана, по већ раније израђеном плану, заузеле скоро без отпора целу Херцеговину.

У Босни су се развијали догађаји за Аустријанце мање успешно.

Један од босанских првака, Хаџи-Лоја, почео је проповедати свети рат и успео је да дигне босанске муслимане на оружје против окупације. Њима су се придружиле турске редовне трупе, које нису добиле противне заповести, а тако исто су им дошла знатна појачања Арнаута под командом Мукти-ефендије.

Главна аустро-угарска колона наступала је од 4 августа, под сталним борбама, долином Босне. Она је 7 августа потукла, код Жепче, турске редовне трупе и заузела је 10 августа Врандучки теснац. После четири дана, она се сјединила са помоћном колоном, која је кренула од Бањалуге и имала крваве борбе у долини

Врбаса, и овако сједињена код Јајца потукла је 16 августа устанике код хана Бјелаловца и 19 августа на јуриш заузела Сарајево.

За то време у позадини оне колоне која је наступала долином Босне ка Сарајеву, развио се у правом смислу четнички рат. Нарочито је 20. дивизија имала да издржи тешке борбе са Арнаутима, тако да је њу спасао пораза само долазак једне бригаде у помоћ.

Код Јајца се, међутим, била прикупила већа маса устаника и напала Бањалуку. И у Херцеговини су аустро-угарске трупе дошле у тешку ситуацију.

Тежак положај у којем су се нашле аустро-угарске трупе у Босни и Херцеговини принудио је аустро-угарску владу да појача своје трупе у Босни и Херцеговини, па је ради тога наредила мобилизацију још три армиски корпуса (3, 4 и 5).

Прва појачања која су стигла у Босну упућена су у Светлицу, недалеко од Добоја, где су Арнаути под Муктија-ефендијом понова нападали утврђени логор 20. дивизије. Тамо се прикупио и 3. армиски корпус, који је 5 септембра прешао у наступање и у непрестаним борбама успео да очисти од устаника долину Босне до Грачанице.

4. армиски корпус прешао је 14 септембра Саву код Шамца. Тај корпус је идућих дана наступао под сталним борбама преко Тузле, Градачца и Брчког ка Мајевици, где је 21 септембра потукао Арнауте, па се онда сјединио са 3. армиским корпусом, који је наступао од Грачанице.

Тиме је био сломљен отпор у Посавини и 4. армиски корпус је посео и разоружао источну Босну.

3. армиски корпус оставио је једну дивизију код Тузле, а две остале упутио је ка Сарајеву.

Пред крај септембра очишћена је и долина горње Босне од чета Муктија-ефендије и Ибрахим-бега.

За то време је 5. армиски корпус у садејству са 36. дивизијом успео да сломије отпор западне Босне и северне Херцеговине освојивши 28 септембра Ливно.

Северозападни део Босне (Босанска Крајина) чинио је аустро-угарској војсци највише тешкоћа. Тек 18 септембра успеле су аустро-угарске трупе да заузму тврђаву Бихаћ, а после неколико дана и да растерају устанике са висоравни северно од Уне.

Тврђава Кладуша била је последње убежиште устаника. Они су ту одбијали сваки позив на предају, док их велика глад није приморала на капитулацију (20 октобра).

Тиме је Босна била потпуно покорена.

У току септембра било је неколико борби и у Херцеговини. Те борбе су завршене 28 септембра капитулацијом тврђаве Клобука.

На тај начин је до краја октобра аустро-угарска војска посела целу Босну и Херцеговину.

Српско - турски и црногорско - турски рат 1877—78 године

За време примирја Србије, Црне Горе и Турске, гарантне силе су предузеле да реше питање рефорама у Турској и питање мира између Србије и Црне Горе са Турском. Иницијатива је остављена Русији. Она је послала ђенерала Игњатијева да као ванредни комесар испита расположење сила. Игњатијев је у споразуму са енглеском владом и претставницима сила, 19 марта 1877 године, саставио нов предлог за реформе (лондонски протокол), који су силе предале Порти. Порта је међутим одбацила овај предлог. При испитивању расположења сила, ђенерал Игњатијев је добио од Аустро-Угарске уверење да ће она остати неутрална, под условом да Србија не ступи у рат, а у крајњем случају да не предузима никакву акцију преко Дрине. На ово је Русија пристала, те је Србији саветовала да закључи мир са Турском.

Да би подупрла мисију ђенерала Игњатијева, Русија је још 1 новембра 1876 године била наредила мобилизацију три војна округа (Кијевског, Харковског и Оде-

ског) и образовање оперативне војске, која је требала да се концентрише у Бесарабији.

Турска је почела концентрацију трупа у Бугарској, закључила је мир са Србијом, предузела мере за превоз египатских трупа у Европу и мобилисала морнарицу.

Како је Турска тражила од Румуније као вазала да учествује у рату против Русије, Румунија је повела преговоре са Русијом. 4 априла закључена је између Русије и Румуније конвенција. По тој конвенцији Румунија је допустила Русији слободан пролаз војске кроз кнежевину, ставила је своје железнице под управу руске Врховне команде и концентрисала је своју војску у Малој Влашкој.

Пошто дипломатским путем није добила оно што је тражила, Русија је 12 априла 1877 године објавила Турској рат.

Црна Гора није закључила мир са Турском, већ је продужила рат пре но што је Русија објавила рат Турској. Србија је остала по савету Русије у оружаном неутралности, а продужила је спремање за рат. Руска војска прешла је Дунав, продрла у Бугарску и почела наступање преко Балкана. Али Осман-паша се укопао на Плевни, и успео је да се енергично одупре Русима. Пошто су први велики напад на Плевну Турци одбили, Руси су почетком октобра предузели други, али ни овај напад није успео.

После тога руска Врховна команда позвала је 10 октобра 1877 године Србију да што пре ступи у рат.

Мобилизација српске војске наређена је 12 октобра и спојена са концентрацијом завршена је 22 новембра, али је Србија објавила рат Турској тек после пада Плевне, 1 децембра 1877 године.

Српска војска, реорганизована за време примирја и мира, мобилисала је 124 батаљона, 24 ескадрона и 232 топа — свега око 82.000 људи, формираних у пет корпуса (Шумадишки, Моравски, Тимочки, Јаворски и Дрински).

Црна Гора (са херцеговачким добровољцима) имала је 25.000 људи.

Турска је концентрисала своју главну снагу против Русије у Бугарској и Добруци, укупно око 200.000 људи. Према Србији и Црној Гори она је концентрисала у реону Пирот—Софија—Орханија Мехмед-пашину групу, 40.000 војника; на граници Србије, од Беле Паланке до Новог Пазара, под командом Хафис-паше, око 20.000 људи, од којих у Нишу 6 табора и око Новог Пазара (главна снага) 8 табора; у Босни и Херцеговини под Сулејман-пашом око 15.000 људи, и у Албанији под Али Саиб-пашом око 10.000 људи. Уз ове групе било је доста башибозука из околине оних места где су трупе биле концентрисане.

Српски ратни план био је да: Моравски и део Тимочког корпуса привежу турску посаду Ниша; Шумадишки и Тимочки (без једног дела) корпус да енергично нападају у правцу руског војишта, па по заузећу Св. Николског превоја да нападну на лево крило Мехмед-пашине групе. Јаворски корпус да наступа ка Новом Пазару и Сјеници, како би привезао за себе снаге Хафис-пашине. Дрински корпус да се држи дефанзиве.

Према томе плану Моравски и део Тимочког корпуса прешли су границу 3 децембра и после незнатне борбе заузели положаје око Ниша. Једном бригадом узето је Прокупље. Тимочки и Шумадишки корпус концентрисали су се код Пандирала, а Зајечарски одред заузео је Кулу. Јаворски корпус наступао је ка Приштини и Сјеници, заузео Кладницу и дошао до Дежевке. Али, кад је 11/XII пао велики снег, настало је затишје, које је трајало до примирја. Дрински корпус је посео своје положаје на Дрини и утврђивао их.

Оперативни штаб српске Врховне команде, са кнезом Миланом на челу, изишао је на Чамурлију.

Да би се Ниш потпуно цернирао, упућен је 8/XII један одред, који је после краће борбе заузео Чечински мост, што је изазвало устанак у околини Власотинаца. У даљем стезању опсаде заузети су после борбе од 2 дана 12/XII Куршумлија и Лесковац, те је на тај начин Ниш са гарнизоном од 6 — 7000 људи био потпуно опкољен, али није било довољно снаге да се изврши напад.

Морало се сачекати да се операција код Пирота заврши, па ојачаном снагом предузети напад на Ниш.

До тог времена потпуно су концентрисани Тимочки и Шумадиски корпус, под општом командом ђенерала Белимарковића, који је решио да заузме Белу Паланку и тиме да пресече везу између ње и Ниша. Бела Паланка била је добро утврђена и Турци су је посели са 1500—2000 пешака, нешто коњице и артилерије. Ђенерал Белимарковић наредио је напад 12/XII. Турци су се упорно бранили, и тек после борбе од 4 сата протерани су са положаја и почели отступање у реду ка Лесковцу. Али, кад су и тамо наишли на српске трупе, повукли су се у неред у Пирот, који су Турци били утврдили и посели са 12—13 табора редовне војске и 8 пољских топова.

Руска Врховна команда препоручивала је српској војсци да наступа ка Софији, за што је послала један хусарски пук, да пред српском војском наступа од Пирота. Стога је ђенерал Белимарковић извршио 13 и 14 XII све припреме а 15/XII наредио општи напад на Пирот. Напад је успео и српске су трупе 16/XII заузеле Пирот и одмах предузеле гоњење ка Софији.

Међутим, у српској Врховној команди имали су податке да Хафис паша, са 10—12000 људи, врши припреме за деблокаду Ниша. Стога је 19/XII наређено да пуковник Хорватовић остане у Пироту, прими под своју команду све трупе које су оперисале према Софији и дејствује према ситуацији, а Шумадиски корпус да дође на положаје код Ниша.

Ђенерал Хорватовић успео је да и даље привеже за себе Мехмед-пашине трупе, те је руска војска (Ђенерала Гурка) могла успешно да пређе Балкан и 23/XII да заузме без борбе Софију. Српске трупе ушле су у везу са руским код Сливнице.

Због Хафис-пашиног наступања од Приштине, извршена је око Ниша нова подела трупа, тако да су Шумадиски и Моравски корпус имали да врше напад на Ниш, а делови Тимочког корпуса да осигурају српске трупе од наступања Хафис-пашиног. Шумадиски и Моравски корпус завршили су припреме до 24 децембра,

када је командант Моравског кора (пуковник Лешјанин) позвао на предају команданта Ниша (Халил-пашу). Кад је Халил-паша одговорио да не може предати Ниш без Портиног одобрења, оба српска корпуса почела су напад. У то време водио се бој са Хафисом код Куршумлије, што је само убрзало напад на Ниш. После упорне борбе Ниш је капитулирао 29/XII. Српске су трупе отпратиле разоружане Турке ван реона тврђаве и ушле су 31/XII у Ниш.

Хафис-паша је протерао осигуравајуће делове (Ибарску дивизију), заузео Куршумлију, али даље није вршио гоњење, него се ту утврдио за одбрану.

Кад је Ниш заузет, Зајечарски одред (пуковник Здравковић) сменио је Тимочки корпус, те су тако сва три корпуса остала слободна за офанзивне операције.

У исто време (29/XII), Руси су заузели Шипку и продужили наступање преко Балкана. Руска Врховна команда ставила је српској војсци у задатак да осигурава руску војску са западне стране, јужно од Балкана. Према таквом задатку, а у тежњи да би се заузело што више територије, јер се рат ближио крају, сва три српска корпуса предузела су наступање на југ, Моравски и Тимочки против Хафис-паше, а Шумадски долином Мораве.

Моравски корпус ушао је 7 јануара 1878 год. у Куршумлију, коју је Хафис-паша напустио, и посео је јак самоковски положај.

Од 11 до 23 јануара оба корпуса су имала тешке борбе са Хафисовим трупама и с Арнаутима, али због незгодног терена и рђавог времена нису имала успеха. Они су заузели Мердаре, Дукат и мркољски положај, али примирје их је затекло пред самоковским и преполачким положајима.

Шумадски корпус у овом наступању долином Мораве успео је тек после тешке борбе 8 и 9 јануара да заузме Грделички теснац и протера Турке из њега. Турци су се повукли на јако и добро утврђене врањске положаје. Шумадски корпус је после опсежних припрема напао Турке на тим положајима 17 јануара.

После дводневних борби успео је да цело лево турско крило зароби и заузме Врању. У току 21 јануара избацио је претходнице ка Куманову и Приштини. Ту га је затекла наредба о обустави непријатељства.

На руском фронту обустављена су непријатељства 19 јануара 1878 године и потписано примирје. За српско војиште демаркациона линија обухватила је зону 5 км. широку, јужно од Цумаје — Ћустендила, Врање и Приштине, па преко села Љупче — границом Новопазарског санџака.

Црногорци, као што је поменуто, нису склопили мир са Турском, него су остали у примирју. Турци су, међутим, крајем маја 1877 године концентрисали код Подгорице и Спужа корпус Али-Саиб-паше од 12—15000 људи, код Колашина одред од 6—8000 људи под командом Ахмед-Али-паше, а око Гацка главне своје снаге, око 20000 људи, под командом Сулејман-паше.

На то су Црногорци, концем марта, опсели северном армијом Никшић и Горанско и избацили одред од 6000 људи под командом војводе Вукотића на улаз у Дуги Кланац. Код Данилов-Града била је јужна армија од неколико бригада, а један одред од 2000 људи постављен је јужно од Колашина, према одреду Мехмед-Алије.

По турском ратном плану, све три групе имале су да наступају и да се сједине у долини Зете код Данилов-Града, па да се потом у Бару или Улцињу укрцају и пребаце на главњо ратиште у Бугарску.

Сулејман-паша је кренуо своје трупе 4 јула са циљем да деблокира Никшић и Горанско и да их снабде храном и муницијом. Војвода Вукотић је после једног усамљеног боја код Крстаца и безначајне чарке код Пресеке напустио цео кланац Дугу и повукао се у планине јужно од Никшића. Сулејман-паша је на то заузео кланац и продужио наступање ка изворишном делу Зете.

Црногорци су међутим обишли кланац; нападајући стално турске крилне колоне, они су успели да опколе Турке у долини, држећи све висове у рукама. Нападајући непрестано Турке са свих страна, они су их задр-

жали пет дана на изворишном делу Зете, после чега су одбацили турске трупе од Зете и набацили их на безводне планине, где их је напала јужна црногорска армија. Жеђ и недостатак хране, напорна стражарска служба дању и ноћу, а поглавито непрестани напади Црногораца готово су уништили Сулејман-пашине трупе.

Али Саиб-паша је пет пута безуспешно нападао јужну црногорску армију. У бојевима 19 и 20 јуна код Јеленка и 22 јуна јужно од Данилов-Града, сломљена је потпуно његова офанзивна моћ, те је јужна црногорска армија после тога могла променити фронт и напасти Сулејман-пашине трупе.

Обе ове турске групе отступале су растројене од Црногораца и тек су се 25 јула сјединиле под Спужем а одатле стигле у Бар, где су се укрцале и отпловиле.

Турци су због тешке ситуације на главном војишту повукли све оперативне трупе из Црне Горе, а оставили су само око 3000 људи, као посаду у Спужу, Подгорици, Жабљаку, Бару и Скадру.

Црногорци су хтели да пре но што Руси заврше рат заузму и поседну оне области које су желели да им припадну. Стога су опсели Спуж и Подгорицу, а у исто су време врло вешто нападали Бар, који су после упорних борби и заузели.

Русија и Турска су 19 фебруара 1878 године потписале у Сан-Стефану уговор о миру, којим су били обухваћени и услови мира за Србију и Црну Гору.

Сан-стефански мир био је у многим погледу неповољан за Србију. Велике силе, међутим, нису признале сан-стефански мир, па је 1 јуна 1878 године сазван конгрес великих сила у Берлину, на којем је Србији призната независност и проширена је са 4 округа, а Црна Гора је такође добила независност, територијално је проширена и добила излаз на море.

Српско - бугарски рат 1885 године

Пловдивским превратом од 6 септембра 1885 године и манифестом кнеза Александра Батемберга (8. IX 1855), којим се прогласио за кнеза Бугарске и Источне

Румелије, извршено је формално њихово уједињење. Тиме је поремећена равнотежа на Балкану на штету Србије. Србија је одмах тражила од великих сила да се равнотежа на Балкану поврати, или да јој се даду равне компензације. У исто време (9/IX) објавила је српска влада мобилизацију активне војске. На то су велике силе сазвале конференцију у Цариграду.

Како конференција није доносила никакво решење, узет је као повод за рат један гранични сукоб и емигрантско питање и 2 новембра 1885 године Србија је објавила рат Бугарској.

Србија је могла да избаци у рат велику снагу, али је мобилисала само стални кадар са резервом и нешто мало трупа II позива, у укупној јачини око 68.000 људи и 26 батерија. Овако је поступљено због унутрашњих прилика у земљи, а у неколико и стога што се сматрало да је и оволики број трупа довољан да туче бугарску војску.

Мобилисане српске трупе формирале су Нишавску (главну) војску од 53500 људи и 20 батерија, непосредно под Врховном командом, и Тимочку (помоћну) војску од 14500 људи и 6 батерија, под командом ђенерала Милојка Лешјанина.

Бугарска је мобилисала све што је могла наоружати. Северна Бугарска мобилисала је укупно 48644 људи и 2 артилериска пука редовне војске, 4100 добровољаца и 14000 ополчењаца. Јужна Бугарска је мобилисала 22 редовна и 2 добровољачка батаљона (дружине), 2 ескадрона и 1 полубатерију (4 топа) — свега око 42000 људи. Укупно је Бугарска имала под оружјем 108000 људи.

Бугарска војска образовала је три групе. Источни корпус (53000 људи и 52 топа), Западни корпус (29500 људи и 57 топова) под командом мајора Гуцева, и Северни одред (15000 људи и 31 топова) под командом капетана Узунова.

Бугарска војска била је у главном концентрисана на јужном фронту према Турској. На западном фронту према Србији били су избачени само заштитни одреди.

Међутим је од 30 октобра, кад је сукоб са Србијом постао неизбежан, почето пребацивање трупа са јужног на западни фронт. До почетка непријатељстава, избачени су на фронт према Србији од Брегова до Патарице (250 км.) Северни одред и део Западног корпуса, у јачини од свега 45.000 људи и 12 батерија. Распоред њихов био је чисто кордонски дуж граница, са резервом од 5 батаљона и 1 батеријом, на просторији Бела—Шипот.

Концентрација српске војске наређена је 15 септембра и извршена је по етапама, како се развијала политичка ситуација. У почетку је сва војска, сем граничних осигурања, била концентрисана код Ниша. Одавде је она кренута 14 октобра, а 18 је изишла на гранични фронт: Тимочка војска од Брегова до Св. Николе, а Нишавска на простор Свођ—Пирот—Бела Паланка.

Ни Србија ни Бугарска нису имале из раније спремљен ратни план. У Србији је он састављен тек после пловдивског преврата. По њему је требало да главна снага српске војске, концентрисана око Пирота, надире ка Софији, са циљем да је што пре заузме. Помоћна снага да заузме Видин и даље дејствује према ситуацији. У Бугарској је ратни план састављен тек када су добивени подаци о концентрацији српске војске и кад је било јасно да мора доћи до рата. По том плану бугарска армија избачена на западни фронт имала је да задржава наступање српске војске на утврђеним положајима дуж границе и позади њих, а цела бугарска војска да се концентрише на јако утврђен сливнички положај, па одатле да пређе у наступање.

Према ратном плану, операције српске војске почеле су одмах после објаве рата, 2 новембра око подне. По диспозицији Врховне команде Нишавска војска, концентрисана код Пирота, имала је да пређе границу и да првог дана заузме линију Калотина—Вишан—Трн, са једном дивизијом у резерви код суковског моста. Тимочка војска је имала да се прикупи како би идућег дана предузела наступање ка Видину. Штаб Врховне команде, са краљем Миланом на челу, дошао је у Пирот.

Нишавска војска је прешла границу, и пошто је протерала слабе бугарске граничне делове центром је

заузела Цариброд а осталим делом задржала се пред Трном. Идућег дана (3/XI) Нишавска војска је после упорних борби заузела Драгомански теснац, Врапчу и Велики Руј. У Софији је тада одржан крунски савет, на којем је решено да се све трупе на западној граници, као и оне које су већ упућене са турске границе, концентришу на сливничком положају и да се ту да отсу-дан отпор. Рачунало се да ће се ту до 5 новембра концентрисати 20—24 батаљона, који ће моћи задржати Србе 2—3 дана, а да ће из јужне Бугарске стићи још толико и да се онда предузме контранапад. Према оваквом решењу издате су и заповести да се сви истакнути одреди бугарске војске повуку на сливнички положај, што је и учињено.

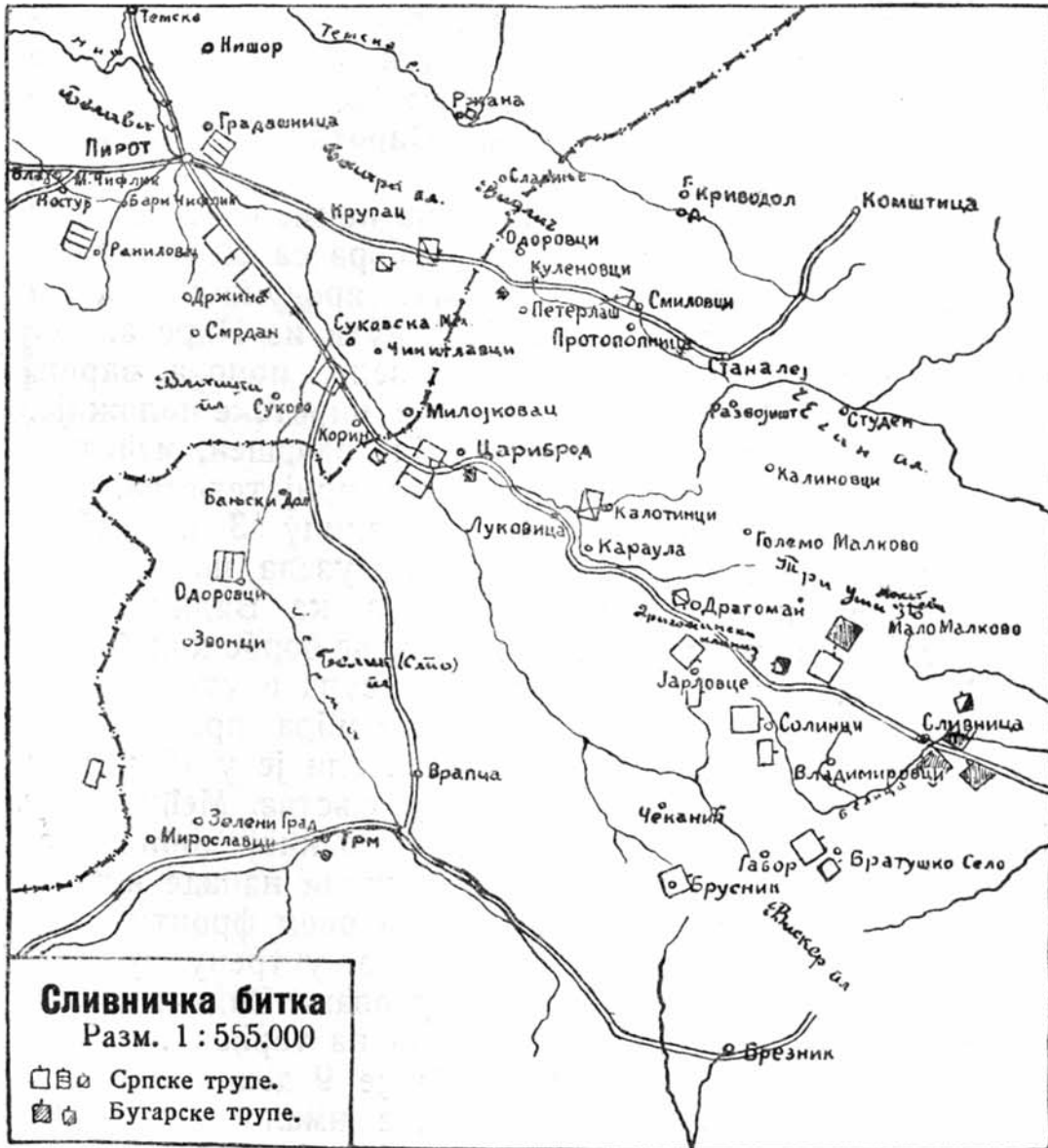
Нишавска војска је 4 новембра продужила наступање, па протеравши остављене заштитне делове, предмак је подишла сливничким положајима. Од 5 до 7 новембра вођена је сливничка битка, у којој су српске дивизије вршиле нападе без међусобне везе и у разновремене, а Бугари, користећи свој централни положај, нападали су српске дивизије, које су стизале у разновремене на битачни фронт и тако их тукли почесно.

На крајњем српском левом крилу, одред бугарског мајора Панице изненадио је ноћу 6—7 новембра српски батаљон у Височкој Ржани, разбио га је, запленио пушке које су тамо биле прикупљене, реквирирао стоку и још исте се ноћи вратио у Слатину. Овај напад изазвао је код Срба велику пометњу тако да је, иако је битка била нерешена, наређено да се српске трупе повуку, поглавито због уображеног обухвата левог крила. Међутим и бугарска Врховна команда наредила је повлачење својих трупа ка Софији.

Бугарска Врховна команда је тада послала извиђачка коњичка одељења ка Брезнику и Цариброду. Извештена од њих о повлачењу српске војске, бугарска Врховна команда је обуставила отступање и послала пешадиске извиђачке одреде, који су на свима местима дошли у додир са српским трупама.

Српска Врховна команда, под утиском панике на Височкој Ржани, а бојећи се обиласка левог крила, само

је ојачавала одред на Ржани. Осталим трупама издаване су противречне заповести, тако да су трупе ишле то напред то назад. Ноћу 10/11 новембра решено је да се

Нишавска војска стави под команду пуковника Топаловића, да се павуче на границу и да пређе у одбрану.

Бугарске трупе прешле су тада у наступање, протерале српске заштитнице и 11 новембра ушле у Цариброд. Српске су се трупе утврдиле на граници и

задржале бугарску војску. Међутим, у штабу Нишавске војске добивен је ноћу 12/13 новембра од Врховне команде извештај о пријему корака великих сила за прекид непријатељства између Србије и Бугарске и наређено је да се све дивизије још у току ноћи концентришу главним снагама око Пирота, а на граници да оставе само претстраже. Ово је извршено; све српске дивизије повучене су на положаје изнад Пирота (Хисарлак-Белава).

Бугари међутим, решени да не приме интервенцију великих сила, напали су 14 новембра са шест колона српске претстраже, прогнали их, продужили напад на Пирот и заузели варош. Потиснути из Пирота, они су сутрадан поновили напад, заузели понова варош и до ноћи успели да заузму прве пиротске положаје. Али тиме бој код Пирота није био завршен, међутим су ноћу 15-16 новембра прекинута непријатељства.

Тимочка војска је прешла границу 3 новембра, протерала слабе бугарске делове, заузела после јачих борби Кулу и 8 новембра кренула ка Видину. Наступајући у више колона, после омање борбе код Акчар — Паланке, опколила је Видин са сува и утврдила се на 4—800 метара од тврђаве. 13 новембра предузела је бомбардовање и напад на тврђаву, али је у 10 часова добивена депеша о прекиду непријатељства. Међутим, у току идућа два дана Бугари су, пошто нису добили наређење о прекиду непријатељства, вршили нападе и дању и ноћу, али су били одбивени. И на овом фронту су 17 новембра обустављена непријатељства, у тренутку када је Тимочка војска предузела бомбардовање Видина новим тешким топовима и спремила напад на тврђаву.

Међународна војна комисија је 9 децембра израдила услове по којима је примирје имало да траје до 17 фебруара 1886 године; обе војске да се повуку са заузетог земљишта, делимитациона линија била је политичка граница, а по 3 км. са обе стране била је одређена неутрална зона. Размену заробљеника требало је извршити одмах и одредити делегате за преговоре о миру.

Све је ово извршено; делегати Србије, Турске (као сизерена) и Бугарске закључили су у Букурешту 19

фебруара 1886 године мир, по којем је враћено стање пред рат.

Српско - турски рат 1912—13 године

Почетком XX века тешко стање српског народа у Старој Србији и Македонији све се већма погоршавало. Покушаји европских сила да то стање поправе (реорганизацијом управе у европској Турској, међународном жандармеријом) остали су без резултата.

Младотурски покрет не само што није раскрстио са феудалним империјалистичким идејама, већ је био носилац још опаснијег, чисто националног турског режима. Младотурци су хтели да реформишу и оснаже Турску, систематским јачањем мухамеданског, а насилним потискивањем хришћанског живља.

Интереси балканских хришћанских краљевина били су општи и заједнички. Али су супротности српских и бугарских интереса дуго ометали међусобни споразум. Међутим, основни услов за успешан рад против Турске био је споразум између Србије и Бугарске, јер је споразум њих двеју био кључ за решење балканског савеза.

Прилике за споразум балканских хришћанских држава биле су у току 1911 године врло повољне. Србија је била под притиском опасности од стране Аустро-Угарске, која је сваког тренутка могла постати акутна, Бугарска је због унутрашње политике младотурака долазила све у већу опреку са Турском. Због рада младотурака било је узнемирено јавно мњење и у Србији и у Грчкој. Сем тога, говорило се у то доба и о споразуму турско-румунском, управљеном против Бугарске, а знало се да још од септембра 1910 године постоји аустриско-румунска тајна конвенција против Бугарске.

Српски су државници знали да их балкански савез може евентуално заштитити од опасности која је Србији претила од Аустро-Угарске. Бугари су још много више но Срби осећали да им једино балкански савез, у првом реду савез са Србијом, може гарантовати безбедност и сигурност од стране Турске и Румуније. Грчким држав-

ницима било је јасно да Грчка сама никада не може почети какву акцију против Турске са изгледом на успех, а да ће само у заједници с осталим балканским хришћанским државама моћи евентуално задовољити своје националне и државне аспирације. Црна Гора била је готова да уђе у сваку комбинацију за акцију против Турске.

До споразума је у тај мах могло доћи тим пре што су диференције међу појединим балканским државама и народима у последње време биле знатно мање и што су сукоби били изгубили доста од своје оштрине.

Међутим, опасност је за све њих, услед балканске политике Аустро-Угарске, а још више због рада младотурака на централизацији и отоманизацији, бивала све већа. Тај рад, уперен против животних интереса балканских хришћанских држава и народа, упућивао је у тај мах Србе и Бугаре и Грке на споразум.

У то доба почео је српски министар иностраних дела (М. Миловановић) покретати у Софији разговор о српско-бугарском споразуму и о балканском савезу. Бугарски министар иностраних дела (Ив. Гешов) прихватио је идеју о споразуму, и они су се 28 септембра 1911 године састали и измењали мисли о томе. Силе споразума, извештене о томе да се између Србије и Бугарске воде преговори о споразуму, помагале су ту акцију. После дугих преговарања, а под притиском европске ситуације (турско-италијански рат, рад Аустро-Угарске на стварању аутономне Албаније, вести о разговорима руског амбасадора са турском владом о руско-турском споразуму), потписан је 29 фебруара 1912 године српско-бугарски уговор о пријатељству и савезу. По одредбама тог уговора, могла се, по претходном споразуму, примити и која друга држава у савез. Тајним додатком уговора регулисана су сва политичка питања савеза. Војном конвенцијом закљученом на основу уговора о савезу 19 јула 1912 године и споразумима између српског и бугарског ђенералштаба (од 19/VI и 15/VII) регулисана су сва војничка питања.

Међутим су били свршени и преговори бугарске владе са Грчком и 16 маја је потписан уговор о са-

везу за одбрану између Грчке и Бугарске (и војна конвенција 24/IX.). У јуну 1912 године завршени су преговори и са Црном Гором, па је и она ушла у савез.

Кад је потписан српско-бугарски уговор, послата је копија уговора руском цару на санкцију. Цар Никола II одобрио је српско-бугарски уговор у целини и обећао је помоћ и у војној спреми и при финансиским операцијама у Паризу.

У то доба су Турци почели слутити и осећати да се против њих нешто спрема. Колико су се савезници бојали да се у њихове односе не умеша Аустро-Угарска, толико су се опет Турци бојали да се у целу ствар не умеша Русија. У Цариграду су били уверени да је турска војска добро спремна, и да ће Турска, ако сукоб буде ограничен само на рат са савезницима, са њима врло лако изићи на крај. Али се у Турској ипак страховало да ће се у случају успеха и победе умешати Русија, и да Турска онда у најмању руку неће ништа добити.

Савезничке државе, први пут сложне за заједничку борбу и добро спремне за рат, нису ни најмање сумњале у успех, али су се бојале да се Аустро-Угарска не умеша и спречи рат.

Међутим, моменат је био врло повољан у сваком погледу: Турска је била у рату са Италијом, њена војна спрема није била довршена, у земљи је владала анархија, Арнаути су били у устанку, а Порта је била немоћна да их савлада. Аустро-Угарска била је везана својим изјавама, понављаним често после анексије Босне и Херцеговине, одбијањем Немачке да до краја помаже њене аспирације и претензије и руско-италијанским споразумом о спречавању даљег продирања на Балканском Полуострву. С друге стране јавно мњење у балканским хришћанским државама било је расположено за акцију и ослобођење својих сународника из турског ропства.

Кад је Турска у лето 1912 године почела гомилаати војску код Једрена, Бугарска је поставила савезничким државама питање, да ли пристају да зарате на

Турску, ако турска влада не пристане да одмах и стварним реформама поправи стање хришћана у својој држави. Све три савезне државе одговориле су већ после неколико дана, да су вољне и спремне да се лате и крајњих средстава за ослобођење својих сународника.

После тога утврђени су посебни споразуми између држава које их дотле нису имале, између Србије и Црне Горе, и Србије и Грчке, а војним конвенцијама одређене су подробности за саму акцију. Кад је то било свршено, известиле су балканске државе (15 септембра) руску владу да је међу њима утврђен у свему споразум, а 17 септембра потписан је војни савез.

На тај начин извршене су све припреме за рат.

Међутим, 6 септембра 1912 године предале су савезне балканске државе у Цариграду колективну ноту, са захтевањем завођења нове административне поделе у европској Турској, у духу § 23 берлинског уговора о миру, и то на Стару Србију, Македонију, Епир и Албанију и да се њима да аутономија (парламенат, милиција, гувернер — хришћанин), под заштитом великих сила. Порта је категорички одбила предлог балканских краљевина. Под изговором држања маневара, 10 септембра наредила је делимичну мобилизацију своје војске у европској Турској и концентрацију 4 корпуса око Једрена. На то су савезници 17 септембра објавили општу мобилизацију. Онда је и Турска 18 септембра наредила општу мобилизацију.

Европске силе, својом интервенцијом 25 септембра у Београду, Софији, Атини и Цетињу и 27 септембра у Цариграду, нису успеле да отклоне сукоб. Аустро-Угарска је држала да ће Турска тући савезнике, па је изјавила да ће бити неутрална, под условом да се рат на Балкану локализује, мислећи да тиме спречи интервенцију Русије у корист савезника.

За то време избили су и погранични сукоби, који су дали повод за објаву рата. На српској граници били су се од 2 октобра крвави бојеви на Мердарима и код Васиљевачких караула.

Српски посланик у Цариграду предао је 4 октобра увече турској влади декларацију српске владе, која је

била исто што и објава рата. Истога дана и Бугарска је објавила Турској рат, а 6 октобра и Грчка. Црна Гора објавила је Турској рат још 25 септембра и отпочела непријатељство. Турска је онда такође објавила савезницима рат.

Под притиском ових заплета на Балкану, Турска је 5 октобра закључила мир са Италијом (у Лозани). По том миру Италија је добила Триполис.

Србија је мобилисала 10 пешадиских и 1 коњичку дивизију, са брдском и тешком артилеријом ван састава. Укупна јачина била је 160 батаљона, 46 ескадрона и 9 батерија, свега 248000 људи. Сви савезници су мобилисали укупно 725000 људи, од којих 553000 бораца. Турска је мобилисала укупно 307000 људи, од којих је у Вардарској армији (против Србије) 5., 6. и 7. армиски корпус (8 низамских и коњичку дивизију), две редифске дивизије I класе и 4 редифске дивизије II класе. Свега око 145 батаљона, 24 ескадрона и 200 топова, са осигуравајућим деловима и Арнаутима око 104000 људи.

Мобилизација српске војске била је још у миру израђена до детаља и честим вежбама и пробним мобилизацијама испробана, тако да је изведена потпуно по плану. Истина, одушевљење за рат било је толико да су похитали на мобилизациска места и они који нису били обвезници. Због тог великог броја прекобројних било је незгода, али ипак мобилизација је извршена потпуно и тачно по плану. Пешадија оперативне војске (I и II позив), била је мобилисана за 4 дана, коњица и артилерија за 6 дана. III позив био је мобилисан одмах и постављен на граници за заштиту концентрације. Врховна команда почела је да дејствује 4 октобра и 5 октобра је прешла у Ниш.

Мобилизација турске војске у Европи била је условљена благовременим превозом људства из Мале Азије, које је по плану за мобилизацију требало да попуни дивизије европске Турске. Овај услов није испуњен због дејства грчке флоте, а већина Арнаута није хтела ићи даље од својих села, те је мобилизација турске војске извршена споро и непотпуно. Од 29 ди-

визија са 277.000 људи (II инспекције), колико је било предвиђено планом за мобилизацију, могло се мобилисати свега 18 дивизија и то непотпуног састава.

Концентрација српске војске извршена је тачно по предвиђеном и разрађеном плану, без и једног задоцњења или инцидента. Железницом су превезене, од 25 септембра до 6 октобра, четири удаљеније дивизије и 2 коњичка пука до Врање. Остале су трупе маршовале и 6 октобра такође завршиле концентрацију.

По завршетку стратегиског развоја српска војска је распоређена овако: Врховна команда (краљ Петар I, начелник штаба ђенерал Р. Путник) у Нишу. I армија (Престолонаследник Александар — 5 пешадиских и 1 коњичка дивизија и тешка артилерија ван састава) у долини Јужне Мораве око Врање, II армија (ђенерал С. Степановић — 1 српска и 1 бугарска дивизија) код Ђустендила и Дупнице. III армија (ђенерал Б. Јанковић — 3¹/₂ дивизије) у три групе: Топличка на простору Преполац — Мрдари; Медвеђска у долини Медвеђе и Моравска бригада код Тупалског виса. Ибарска војска (ђенерал М. Живковић — 1 ојачана дивизија) код Рашке и Бољевца и Јаворска бригада (пуковник М. Анђелковић — 2 пука, 1 ескадрон и 3 батерије) на Јавору и у Кушићу.

За концентрацију VII корпуса, Турска је имала железничке пруге Скопље—Ристовац и Скопље—Митровица; трупе VII корпуса које су биле ван домашаја ових пруга могле су бити концентрисане за 3—4 дана, као што је план концентрације предвиђао. На тај начин цео VII корпус могао је бити концентрисан за 4 дана. Али су концентрација и стратегиски развој VII корпуса на косовској зони били компромитовани разузданошћу Арнаута (редифа). Због тога је изостало формирање Феризовићког одреда, који је требало да образује део 20. низамске дивизије и редифа Приштевске, Гиљанске и Призренске дивизије. На место овог одреда морао је бити формиран Приштевски одред од делова 20. низамске и редифа Приштевске дивизије. Остали редифи су остали у близини својих кућа, а 20. и 21. низамска дивизија, које су њима попуњаване, додељене су војсци

против Црне Горе. Стога је VII корпус према Србији имао само Приштовски одред код Приштине, 19. низамску дивизију код Куманова и Скопску редифску дивизију код Скопља. Дивизије VI корпуса су ишле пешке од Битоља и стигле после 5 дана марша код Куманова, јако заморене и у знатно смањеном саставу. Дивизије V корпуса превезене су код Скопља железницом.

За заштиту границе и стратегиског развоја, избио је VII корпус одреде: на Страцину (3 батаљона, 1 ескадрон и 1 батерију), у Биљачу (5 батаљона, 1 ескадрон и 3 батерије), између Куманова и границе (коњичка дивизија) и код Приштине (14 батаљона, 2 ескадрона и 1 дивизион пољске артилерије). Сем тога код Плеваља, Сјенице и Новог Пазара, скупили су се редифи, који нису хтели да иду далеко од својих кућа. Штаб Вардарске армије (Зеки-паша) био је у Велесу. На дан огласа рата (5 октобра) био је концентрисан само VII корпус, а V и VI корпус стигли су тек 8 и 9 октобра.

Општи савезнички ратни план предвиђао је да бугарска војска дејствује на маричком војишту, грчка и црногорска на њиховим посебним војиштима и српска војска на вардарском, а да са њом кооперише, и заштити правац Ћустендил — Софија, једна армија од 1 српске и 1 бугарске дивизије под командом српског ђенерала (Степановића) и под управом српске Врховне команде.

Српски ратни план био је: наступање у Турску са задатком да туче турску војску на вардарском војишту. Основна идеја била је да I армија, као главна и централна, наступа вардарским правцем, а њој садејствују II и III армија, нападом на крила и бокове турске главне снаге, која се замишљала на Овчем Пољу.

Првобитни турски ратни план према Србији био је (по плану фон дер Голца) стратегиски дочек: у почетку дефанзива на Овчем Пољу, ради добијања времена за концентрацију трупа, а после тога предузимање снажне офанзиве.

У јуну 1912 године, министар војни Назим-паша израдио је или усвојио нов ратни план. Тај план је био: брзим и енергичним нападом, на бугарску војску на маричком а на српску на вардарском војишту, растро-

јити савезничке смерове и посебно тући савезничке војске. На српску војску извести напад у правцу Куманова, посебно тући I најважнију српску армију и бацити је у теснац Јужне Мораве, после тога тући II и делове III армије. Кад то буде, наступати низ Мораву ка Нишу и преко Ћустендила ка Софији, раздвојити Србе од Бугара и, угрожавајући Софији, приморати Бугаре на повлачење са маричког војишта.

Још у току извршења стратемског развоја, пре објаве рата, дошло је 2 октобра до борби на фронту III армије. Ове су се борбе продужиле до објаве рата и прелаза српске војске преко границе, оне су биле увод у операције и по својим последицама отсудне за овлађивање Косовом.

Добро наоружани, Арнаути са Малог Косова прикупили су се, по упутству команданта Приштемског одреда, око пограничних караула. Утврдили су пољским окопима карауле и околину. Кад су 2 октобра увече граничари и четници напали и заузели караулу Дубницу, Арнаути су прешли у напад на целом отсеку на Мердарској коси. Борба се водила још 3 октобра, кад је цела Моравска дивизија II позива одбила Арнауте и у гоњењу прешла границу, али је одмах армиском заповешћу враћена натраг на полазне положаје. Међутим, ноћу 3-4 октобра Арнаути су напали и заузели караулу Васиљевац, а 4 октобра извршили су напад на Моравску II позива на целом фронту. Борба је вођена на српском земљишту 4 октобра целог дана и ноћи, а 5 октобра Арнаути су одбивени и заузет је турски Васиљевац, 6 октобра Моравска дивизија II позива заузела је караулу српски Васиљевац, после чега су Арнаути и Турци отступили на целом фронту.

И на фронту I армије напали су Арнаути, 2 октобра, на трупе на српској територији код Вртогоша, али су одбивени. Кад је рат објављен, све српске армије зазеле су граничне карауле и прешле су границу; савладале су лако граничне одреде и наступале су одређеним правцима. 7 октобра српска Врховна команда издала је директиву: I армија да наступа правцем ка Куманову, на линију Табановце — Четирци — Нагори-

чино и тамо да се задржи; II армија да наступа преко Криве Паланке и Страцина на Кратово, где да дође у везу са I армијом; III армија да наступа ка Приштини, заузме је и да упути један одред преко Вучитрна ка Митровици; Ибарска војска да наступа ка Новом Пазару и заузме га; Јаворска бригада да остане у одбрани и извиђа ка Сјеници.

Према директиви турске Врховне команде од 3-4 октобра, Вардарска армија имала је да заустави наступање Срба и Бугара на Царево Село, по могућству да их разбије и да на линији Берекетли—Овче Поље—Куманово заузме такав положај да онемогући наступање српске и бугарске војске на Куманово. Међутим је командант Вардарске армије (Зеки-паша) 7 октобра издао заповест да V корпус двома дивизијама задржи наступање од Царевог Села и Султан-тепе, а осталим дивизијама да наступа против Срба, који се крећу од Паланке и Врање правцем Штип — Берекетли — Градиште; VI корпус да наступа путем Берекетли-Орашје — Живина, а VII корпус да се утврди и енергично брани код Куманова.

Прва армија је наступала својим правцима са три дивизије у првом и две у другом реду. У наступању, дивизије у првом реду водиле су краће борбе с истакнутим турским деловима код Трновца, Бујановца, у подножју Рујна и на Старцу, и протерале су Турке. За 9 октобар, Врховна команда наредила је I армији да остане на положајима, утврди се и сачека излазак III армије на исту висину. I армија је онда изишла на положај Ваксинци — Табановци — Четирци — источно од Карабичана — Никуљански Вис — Младо Нагоричино. Десно крило осигуравао је један пук код Сефери на Карадагу, а лево, један батаљон под Орловцем на левој обали Пчиње. Коњичка дивизија преконоћ повукла се ка Старом Нагоричину. Дивизије друге линије позади крила код карауле Бајазит и код Бугариња. Армиска артилерија према Големом Долу.

Још пред полазак II армије, Рилска дивизија упућена је долином Струме (по тражењу бугарске Врховне команде), а Тимочка дивизија, која је остала сама у II

армији, заузела је без борбе Криву Паланку, продужила је наступање и 9 октобра заноћила према Кратову са претходницом у њему.

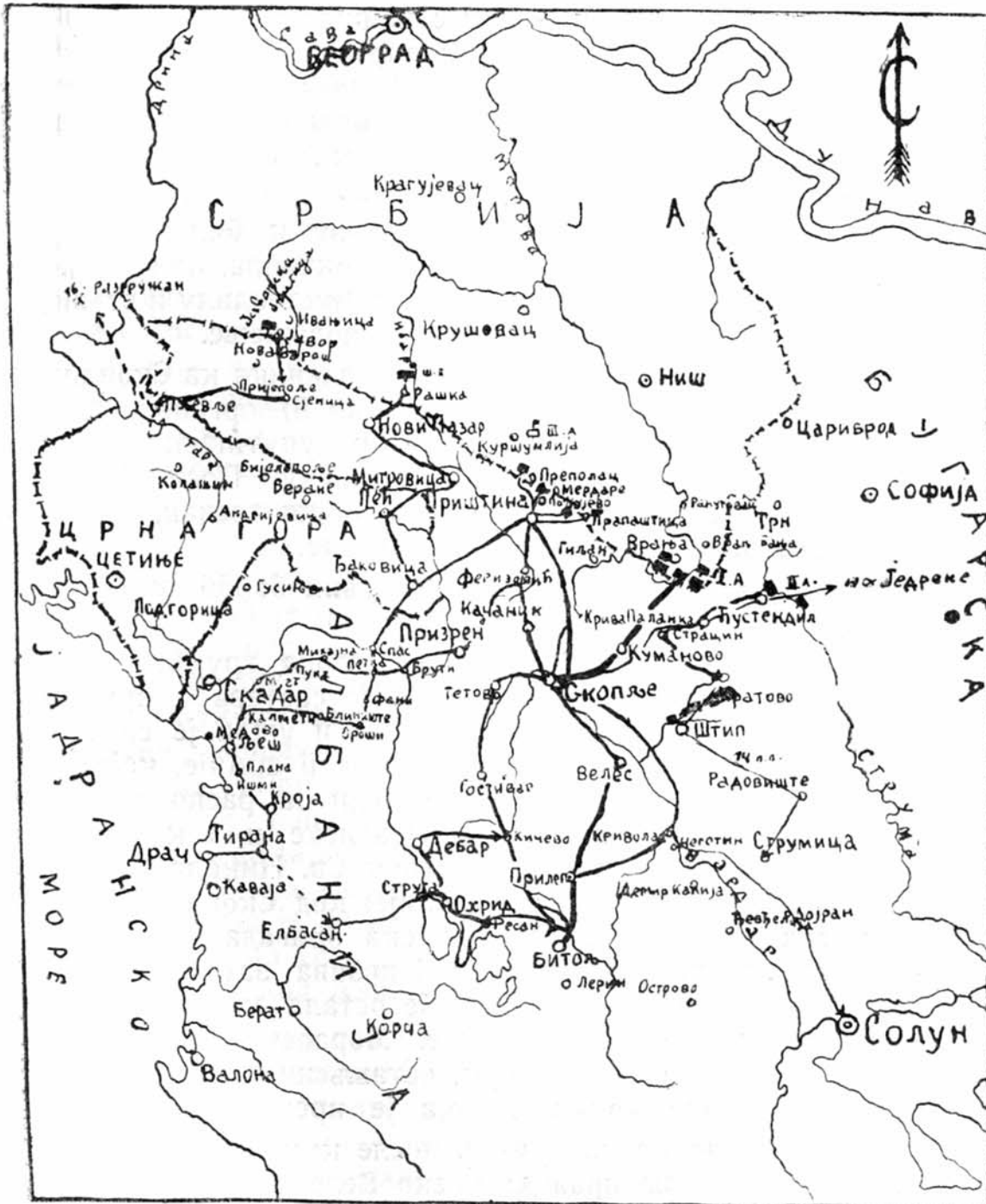
III армија је после граничних бојева наступала одређеним правцима и имала је борбе код Тенешдолског теснаца, на Дизајској коси, и растеравши Арнауте и Турке заноћила је 9 октобра на линији Гази Местан — пред Приштином — Мрамор.

Ибарска војска прешла је границу 6 октобра и наступала у три колоне ка Новом Пазару, али су је Арнаути дочекали и успели да потисну средњу колону, дошли су до границе и ту попалили неке засеоке, па одбивени отступили, а Ибарска војска је после тога прогнала Арнауте и 9 октобра вршила напад на Нови Пазар, но није га заузела него је преноћила пред Новим Пазаром и Ђурђевим Стубовима.

Турски VII корпус имао је тачне податке о стању код Срба и тражио је да се убрза покрет V и VI корпуса. На то је добио армиско наређење да 10 октобра изјутра поседне висове код Слатине источно од Куманова и да за левим крилом образује јаке резерве. V корпус је дошао у непосредну близину Пчиње, а VI корпус је прешао Пчињу. Турци су 10 октобра извршили врло јак напад на крајње лево крило I армије. Са крајњим напором и пожртвовањем издржала је Дунавска дивизија I позива напад много надмоћнијих турских трупа.

У току 10 и 11 октобра била се кумановска битка, у којој су Турци концентрисали највећи део својих снага на крајње лево крило српске I армије. Пред ноћ првог дана успело је десно крило I армије да привуче један део турских трупа на себе. Натчовечански напори, истинско јунаштво и самопрегоревање левог крила, дало је могућност центру, десном крилу и дивизијама II реда, да идућег дана, у неодољивом нападу, разбију Вардарску армију. Већ другог дана око подне битка је била свршена потпуном победом I армије, која тада није ни знала да је том битком готово уништила Вардарску армију и у ствари добила рат. (Види скицу у прилогу I.)

**Шематска скица
операција српске војске 1912—13 године**

Разм. 1 : 2,400,000

Турска војска отступала је у неред у са бојишта, а I армија није одмах гонила, него је заузела Куманово и поставила претстраже. Идућег дана предузела је I армија гоњење, али није нигде наишла на отпор Вардарске армије, те је изгубила додир са њом. Спремна да понова бије битку код Скопља, I армија је предузела све да и ту битку добије. Али 13 октобра Скопље се предало без борбе. Престолонаследник Александар ушао је свечано у Скопље још истога дана.

II армија наступала је ка Кратову и била је бој код Црног Врха, који је заузела 12 октобра, али јој је наређено да се одмах концентрише у Ђустендилу и стави бугарској Врховној команди на расположење.

III армија је наступала преко Качаника ка Скопљу и ка Гиљану, а делом снаге (Дринска II) организовала је Приштину као оперативни центар, упутивши одред ка Вучитрну, у Дреницу и ка Призрену. После борбе код Феризовића и на улазу у Качанички теснац, ова је армија достигла све постављене објекте.

Ибарска војска ушла је без даљих борби у Нови Пазар, а 13 октобра у Митровицу.

После тога вршено је до 18 октобра груписање и ново формирање армија и одреда. Из састава I армије узета је Дунавска дивизија II позива и ушла је са Тимочком дивизијом I позива у састав II армије, која је стављена бугарској Врховној команди на расположење за опсаду Једрена. I армија (4 пешадиске и 1 коњичка дивизија) груписана је на простору Св. Никола — Велес — Штип, III армија (2 дивизије) код Скопља, Ибарска војска код Митровице, Јаворска бригада у Сјеници — Плевљу. Моравска дивизија II позива заузела је 17 октобра без борбе Тетово. Она је остала у Тетову на расположењу Врховне команде. Моравска бригада, 6 прекобројни и 3 коњички пук, остављени су на расположењу Врховне команде, која је прешла у Скопље.

Турска Вардарска армија, после кумановске битке, повлачила се у два правца: преко Велеса — Прилепа и Тетова — Кичева ка Битољу, са намером да на јаким битољским положајима да отсудну битку. Ради тога је

још 20 октобра почето утврђивање битољских положаја нарочитим трупима (4000 анадолских регрута); V корпус је имао да штити правац преко Прилепа, VII корпус правац преко Кичева и VI корпус правац ка Солуну.

Зеки-паша је наредио команданту V корпуса (Кара-Саид—паши) да са две дивизије (13 и 15 низамска) поседне присатски превој и положај око њега и да борбом задржава наступање I српске армије. Кара Саид је утврдио положај на Присату и организовао одбрану.

Српска Врховна команда наредила је да I армија продужи наступање ка Прилепу и да заузме Демир Капију; Моравска дивизија II позива да наступа преко Гостивара ка Кичеву и у даљем наступању ка Битољу уђе у састав I армије. II армија да се превезе на Једрене; III армија да наступа ка Призрену и Ђаковици и са Ибарском војском да овлада сливом Белог Дрима; Ибарска војска да заузме Пећ; Јаворска бригада да заузме Нову Варош.

Према армиској диспозицији, I армија кренула је 18 октобра да изврши поверени јој задатак. Коњичка дивизија наишла је на отпор 19 октобра на присатском положају, па је прешла ка Плетвару, али је и тамо наишла на отпор. За коњичком дивизијом задржата је и армиска претходница на положају Плетвар — Присат — Мукош, те су ту онда развијене за напад две дивизије (Моравска I и Дринска I). После дводневних борби, на утврђеном и тешко приступачном положају, Турци су у ноћи од 22 на 23 октобар отступили ка Прилепу. I армија их је гонила ватром, а кад је сузбила заштитницу код Пестрице, изгубила је додир са њима. Међутим, кад је 24 октобра коњичка дивизија кренула од Прилепа ка Битољу, дочекали су је Турци ватром са положаја код Алинаца.

Предња два пука (6 и 17) Дринске дивизије принудила су, неодрљивим јуришем, Кара-Саидове трупе, пре но што се армија развила за борбу, да се повуку ка Битољу. Коњичка је дивизија тада продужила извиђање ка Битољу, ухватила је додир са Турцима пред Битољем и 26 октобра дошла је у везу са Моравском

дивизијом II позива код Кичева. Моравска I и Дринска I остале су на Бакарном Гумну испред алиначких положаја. Дунавска дивизија I позива дошла је у Прилеп, а Тимочка дивизија II поз. извршила је поседање Криволака, Штипа и Демир-Капије.

Моравска дивизија II позива стигла је 19 октобра у Гостивар, који је заузела без отпора, па је продужила ка Кичеву. Међутим, прикупила је податке да се једна јача турска заштитница (3 батаљона са 12 топова) утврдила и посела положај између Сибнице и Ђиновца, а да су око 32 батаљона отступила преко Кичева ка Битољу, где су се налазиле две свеже турске дивизије и где су се прикупљали делови турске војске тучени у кумановској битци и осталим борбама. Моравска дивизија II позива продужила је наступање ка Битољу. Турска заштитница, ојачана месним Арнаутима, посела је врло јак положај код Кичева. Кад су им претходнице Моравске дивизије II позива и пред њом коњички пук дошли на домак, Турци су отворили ватру, а Арнаути су извршили напад на њих. Моравска је дивизија тада у дводневној борби успела да растера Турке, а они су у нeredу отступили ка Битољу. Моравска II онда је заузела Кичево и остала је у њему до 30 октобра, да би осигурала правце од Маврових Ханова и Дебра, а тог дана ушла је у састав I армије.

Турска Вардарска армија после заштитничких бојева код Алинаца, Кичева и Бањице (према Грцима) посела је јаке и утврђене битољске положаје од Карамана (V корпус) преко Кјеромарице до Кочишта (VII корпус) и од Оризари до Поздеша (VI корпус).

Према армиској заповести, 31 октобра предузета је концентрација I армије и целокупне тешке артилерије за битку код Битоља. Кад је завршена концентрација (2 новембра), трупе I армије биле су распоређене око битољских положаја у луку од 20 км. од села Новака преко Црне Реке ка Шемници код села Могиле — Шемницом на Српско Смирново до манастира Св. Петра, са тешком артилеријом у три групе позади центра.

Од 2—6 новембра била је I армија битољску битку, у којој су Турци очајно бранили остатке државе у

Европи и углед отоманске војске. Командант IV корпуса (Цавид-паша) предузимао је енергичне нападе на крајње десно крило I армије, али кад је десно крило успело да заузме Кочиште, Зеки-паша је наредио да се повуче: V корпус ка Лерину, а VI и VII корпус ка Ресну и Корчи, да не би цела турска Вардарска армија била заробљена на бојном пољу. (Види скицу у прилогу II.)

У битолској битци било је највише губитака: I армија имала је 2300 мртвих, рањених и несталих; турска Вардарска армија имала је око 6000 мртвих и рањених и 35 официра, 3365 војника и 57 топова заробљених и заплењених.

После добивене битке и заузећа Битоља, I армија није енергично гонила Турке, те је Вардарска армија успела да постави заштитнице код Козјака и Ресна, које су штитиле прикупљање разбивених трупа код Двора и Перова. Међутим, 7 новембра наређено је коњичкој дивизији гоњење у правцу Лерина, а командант Моравске II, по својој иницијативи, предузео је гоњење ка Ресну. Коњичка је дивизија заузела Лерин, али је на молбу грчког престолонаследника Лерин уступљен Грцима за кантоновање, а коњичка је дивизија повучена. Моравска II заузела је Ресан (7 новембра) и продужила је гоњење до Горње Горице. Како је сфера дејства I армије била ограничена на југу до Лерина, даље гоњење Вардарске армије ка Корчи остављено је грчкој војсци.

На западу је остао незаузет још горњи део слива Црнога Дрима. I армија је тада наредила Моравској дивизији II позива, ојачаној једном бригадом Дунавске дивизије I позива и јаком брдском артилеријом, да заузме Дебар. Међутим, ескадрон Моравске II, са нешто пешадије, заузео је 10 новембра Охрид. Моравска II продужила је после тога наступање и заузела 15 новембра Дебар а 16 новембра Елбасан.

Док су I армија и Моравска дивизија II позива водиле ове операције, III армија је овладала сливом Белог Дрима. После борбе са Арнаутима (Бајрамом Цуром, и Ризам-бегом) заузела је Ђаковицу 22 октобра, а у Призрен је ушла без борбе. Врховна команда је тада наре-

дила да се у Ђаковици или Призрену образује од свих родова војске одред, којем је стављено у задатак да избије на море и заузме Медованскиа д Залив. До 26 октобра, образована су два одреда за поход на море: Шумадиско-Арбански (6 батаљона, 1 ескадрон, 1 брдска батерија и вод пионира — око 6500) и Дринска дивизија II позива (2 пука, 4 брдске батерије, пионирски полубатаљон и део болничарске чете). Одред је добио задатак да наступа преко Љум-Куле — Везировог Моста — Ороши ка селу Плани, па преко Кроје на Драч. Кад овлада просторијом између Маће и Шкумбе, да наступа ка Валони. Дринска дивизија II позива имала је да наступа преко Црног Дрима (код Спаша) — Михајне — Пуки и Души ка Љешу.

Шумадиски одред кренуо је 27 октобра из Жура; наступао је одређеним правцем савлађујући веома тежак терен, без пута, без хране и фуражи, и дошао је пред Љеш 5 новембра. Дринска дивизија II позива кренула је из Ђаковице 28 октобра; наступала је одређеним правцем, код Спасара је растерала око 1000 Арнаута, који су покушали да је задрже, и 5 новембра стигла је пред Љеш, оставивши једно одељење (6 чета, 2 митраљеза и вод брдске батерије) код Мјета, да штити правац од Скадра.

Један турски редифски пук посео је положај пред Љешом. Оба српска одреда напали су 5 новембра тај пук и после борбе од 2¹/₂ часа заробили су цео пук (43 официра, 103 подофицира, 854 војника и 2 топа). Док су одреди вршили напад, једно црногорско одељење је ушло са противне стране у варош Љеш, где су се српске трупе сусреле са њима. Српска Врховна команда је наредила 8 новембра да одреди не наступају даље од Драча, него да се оба сједине, да заузму Драч и обезбеде заузету просторију. Шумадиски одред кренуо је на то 9 новембра, 10 је заузео Плану, а 12 Кроју. Ту су дошли изасланици из Тиране и Драча са извештајем да су Арнаути прогласили у Валони независност Албаније и да српске трупе не наступају даље. Али Шумадиски одред је продужио наступање, 15 новембра заузео је без отпора Тирану, а 16 новембра ушао је у

Драч. Одатле је упутио један батаљон у Кавадар, који је преко Краба ухватио везу са трупима у Елбасану. Дринска II остала је код Љеша; заробљене војнике пустила је кућама, а офицере и подофицере послала је преко Солуна у Србију.

Остале јединице III армије вршиле су у Љуми, Хасу и Дукађину, у Дреници и неким селима Метохије, разоружање Арнаута, који су се, подбадани аустриским конзулима и католичким свештенством, били одупрли разоружању и угрожавали позадину одреда на приморју. Тамо се развио читав низ крвавих борби, због чега је III армија ојачавана из Ибарске војске, Јаворске и Моравске бригаде. Напослетку су Арнаути разоружани и изјавили су покорност.

Онда су одреди на приморју ојачани са 2 батаљона, а 25 новембра образовали су команду Приморских трупа.

Ибарска је војска од 19 до 31 октобра маршовала до Пећи, тамо је затекла црногорски Источни одред (сердара Јанка Вукотића). Одатле је одмаршовала до Баковице, па се по наређењу Врховне Команде вратила у Митровицу.

Кад је 21 новембра 1912 закључено примирје са Турском на неограничено време, с тим да 30 новембра почну преговори за мир у Лондону, српска војска је распоређена у кантонмане у местима где су се трупе у тај мах затекле.

Скадарска посада почела је међутим од 1 децембра активније да врши испаде по Задримљу у циљу фуражовања и узнемиравања Дринске дивизије II позива. Један турски одред од 4—5 табора напао је на део Дринске II код села Дајча. После дводневне борбе (4 и 5/XII) српски је одред отступио од Дајча. Турци су се вратили у тврђаву, а делови Дринске II позива су узели положаје код Дајча. Да се не би поновио овакав случај, концентрисано је северно од Љеша, за његову непосредну одбрану, 6 батаљона, 6 митраљеза, 10 топова и 1 ескадрон, а код Мјета 5 чета, 2 митраљеза и 2 топа.

Трећа армија је известила команду Приморских трупа да се од 20 јануара 1913 прекида примирје и да

Приморске трупе могу кооперисати са црногорском војском против Скадра.

На састанку у црногорској Врховној команди решено је да се напад на Скадар изврши 29 јануара а да Приморске трупе са 11 батаљона и 10 митраљеза садејствују демонстративним нападом на правцу Бушати — Брдица.

Према заповести црногорске Врховне команде напад је предузет 25 јануара. Српске трупе су тог дана кренуле у две колоне и првог дана заузеле положај код Бушати. Ноћу 26/27 и у току 27 јануара вршиле су оне напад на Брдицу, али су одбивене са великим губицима.

Под утиском овог боја а и по налогу црногорског краља, командант Приморских трупа тражио је од српске Врховне команде знатна појачања, и смену Дринске II, која је по његовом извештају била онеспособљена за даљу борбу.

Српска Врховна команда је тада формирала Приморски кор под командом ђенерала Петра Бојовића (30.450 људи, 41 топ и 4 аероплана). Одмах је почело транспортовање (лађама) и цео кор је био превезен 18 марта у медуанско пристаниште. При транспорту трупа турска крстарица „Хамидија“ напала је један транспорт и потопила два брода.

Цео је кор пребачен на бардањолтски отсек. Распоред савезничких трупа око Скадра тада (21 марта 1913 год.) био је: на сектору Тарабош 14 црногорских батаљона са 25 топова (око 8000 људи); на бушатско—брдичком сектору — Дринска дивизија II позива са дунавским пољским дивизионом; на бардањолтском сектору — 5 црногорских батаљона са 30 топова (око 16.000 људи); на штојском сектору 9 црногорских батаљона са 4 топа (око 4.000 људи). Груписање главних снага Приморског кора завршено је на бардањолтском сектору 28 марта.

Кад су све припреме биле завршене, наређено је да се изврши општи напад на Скадар 29 марта у 6 часова. Међутим, уочи тог дана у 13 часова добивено је телеграфско наређење од српске Врховне команде да

се одмах прекину операције против Скадра, да се дигне опсада и да се трупе Приморског кора повуку на погодан положај и тамо да се држе дефанзивно. Према томе, главна снага Приморског кора повучена је на линију Љеш—Сан-Ђовани, а од 8—20 априла превезен је цео кор преко Солуна у Скопље.

Међутим је Есад-паша предао Црногорцима Скадар; црногорске трупе ушле су у Скадар 10 априла, а Есад-паша је пре уласка Црногораца извео своје трупе у правцу Љеша.

У току зиме 1912—1913 године извршена је нова дислокација трупа I и III армије: Дринска I у Лесковац и Крушевац; Тимочка II у Кавадар, Неготин, Велес, Штип и Бевђелију; Моравска бригада у Лесковац; Моравска II у Охрид, Стругу и Елбасан са малим посадама у Тетову и Гостивару. На тај начин престала је акција I и III армије, а 31 децембра послат је хаубички пук (4 батерије хаубице 120 мм. и 1 батерија 150 мм.) у састав II армије под Једрене.

II армија добила је западни и северозападни отсек при опсади Једрена, и тамо је била под бугарском Врховном командом. По паду Једрена (13 марта 1913 год.), II армија враћена је у Србију око Врање и Пирота.

Почетком априла 1913 год. српске трупе су груписане у сливу Вардара у циљу одбране од евентуалних бугарских покушаја, јер су Бугари почели пребацивати своје трупе ка вардарском сливу.

После дугих преговора, 17 маја 1913 године, потписан је у Лондону уговор о миру између Србије, Бугарске, Грчке и Црне Горе с једне и Турске с друге стране.

Српско — бугарски рат 1913 године

По уговору о миру, закљученом у Лондону 30 маја 1913 године, између Србије, Бугарске, Грчке и Црне Горе с једне и Турске с друге стране, Турска је уступила савезницима све своје подручје на европском копну западно од линије Енос-Мидија, с изузетком Албаније.

По тајном додатку уговору о пријатељству и савезу између Србије и Бугарске, Србија је признала Бугарској право на област источно од Родопа и реке Струме, а Бугарска Србији на област северно и западно од Шар-Планине. Што се тиче територије између Шар-Планине, Родопе, Архипелага и Охридског Језера, ако се обе стране увере да је немогуће организовати је као аутономну област, да се подели између Србије и Бугарске приближно по линији Големи Врх — преко Вардара код села Сопота — до манастира Губавца на Охридском Језеру. У случају спора око поделе територије одређене овим границама, биће умољен руски цар да реши ово питање. Обе стране обавезале су се да приме као дефинитивну границу ону линију за коју руски цар буде нашао да у горе поменутих границама најбоље одговара интересима обе стране.

Овакву јужну границу у Македонији Србија је могла примити само под условом да се испуне и остале тачке уговора, тајног додатка и војне конвенције између Србије и Бугарске и да се оствари основна идеја рата Србије са Турском — излазак на Јадранско Море, јер је на тој перспективи поглавито био заснован овакав тајни додаток уговора о пријатељству и савезу са Бугарском.

У току рата са Турском, Србија не само да је испунила све уговорне обавезе него и више но што је уговором било предвиђено. Она је по тражењу бугарске владе, одмах после кумановске битке, послала Бугарској две своје дивизије и тешку артилерију (32 батаљона са 92 топа), које су знатно допринеле да Бугарска заузме Једрене. Бугарска, међутим, није испунила уговорну обавезу, по којој је требало да пошаље Србији појачање од 100.000 војника, нити је оставила своју дивизију у саставу II армије да кооперише са српском војском, већ ју је пред почетак операција упутила у долину Струме на самостално дејство.

Како је Србија, поред свих великих савезничких услуга, које су је стале више од 17000 људских жртава у бојевима код Једрена, Скадра и Битоља, била приморана од Аустро-Угарске да своје трупе повуче са Ја-

дранског Мора, морала је тражити да јој се, за њене велике заслуге и поднете жртве за успешан завршетак рата, призна право и на оне области које су јој бар донекле могле накнадити изгубљени посед на обали Јадранског Мора. Стога је Србија још у току рата са Турском чинила у томе смислу усмене и писмене претставке бугарској влади, али ова није одговарала на те претставке. Међутим је она у новембру 1912 године тајно преговарала са Аустро-Угарском на штету Србије, а у марту 1913 године приступила тајном споразумевању са Турском, противно уговору о савезу са Србијом; по том је обуставила акцију на Чаталци, да би могла пребацити своју војску против Србије и Грчке.

Српска влада, у очекивању решења спора мирним путем, предала је бугарској влади 12 маја 1913 године ноту са предлогом да се изврши ревизија уговора. То је тражење мотивисано неиспуњењем уговорних обавеза од стране Бугарске и давањем Бугарској необавезне помоћи на маричком бојишту. На ово тражење, бугарска је влада одговорила 6 јуна категорички одбијањем ревизије уговора. Српска влада је тада предала решење разграничења врховном арбитру — руском цару. Бугарска влада је избегавала решење арбитра и сва настојања руске владе, у априлу и мају 1913 године, нису довела до резултата. Руски цар је својим личним писмом од 29 маја 1913 године апеловао на увиђавност српског и бугарског краља, да се савез одржи и да се не срља у братоубилачки рат, већ да се сачека решење арбитра, како уговор прописује. Одговор српског краља био је у духу помирљивости, а бугарског краља такав да је вређао и Русију и рускога цара.

На бугарском крунском савету, 9 јуна, на којем је пресудну реч водила бугарска Врховна команда, решено је да се руски цар замоли да као врховни арбитар донесе своје решење у оквиру и на основи уговора о савезу у року од 7 дана (до 16 јуна). Ако то не буде, решено је да се нападне Срби и Грци, да се оружјем реши питање поделе и тако да се стави пред свршен чин и арбитар и остале силе.

На такву поруку, руски министар спољних послова одговорио је Бугарској 12 јуна да Бугарска не очекује ништа од Русије и да заборави да постоје какве руске обавезе.

Истога дана, одмах по поноћи, Бугари су извршили напад на претстраже I српске армије, код Злетова. Борба је трајала до 14 часова 13 јуна.

Идућег дана (13 јуна), бугарска Врховна команда издала је својим армијама директиву за довршење стратегског развоја, а 15 јуна издала је IV својој армији наређење за ноћни напад на Брегалници.

Тако је почео, без објаве, српско-бугарски рат 1913 године.

Србија је задржала из рата против Турске мобилисаних 10 пешадиских и 1 коњичку дивизију — попуњених са два регрутска контингента и мобилисала је пукове III позива, укупно 348.000 људи, од којих 248.000 бораца. Бугарска је из рата против Турске задржала мобилисаних 11 пешадиских и 1 коњичку дивизију, попунила их је са два контингента регрута и формирала је од допунских и ополченских јединица 2 и од људства новоослобођених крајева 2 дивизије, укупно око 440.000 људи са око 350.000 бораца.

Концентрација српске војске изведена је према политичком циљу рата (одржање територије на левој обали Вардара), и по конвенцији са Грчком (да главне масе обе војске буду у близини). Главна маса српске војске (8 пешадиских и 1 коњичка дивизија) концентрисана је на Овчем Пољу. Остале трупе су постављене за осигурање Тиквеша и старе српско-бугарске границе.

Формација српске војске, изведена за време концентрације, била је: Врховна команда (краљ Петар I, начелник штаба ђенерал Р. Путник), I армија (престолонаследник Александар; пет дивизија; свега 72 батаљона, 11 ексадрона, 35 батерија и 3 аероплана), II армија (ђенерал С. Степановић; 1 дивизија, 5 пукова III позива, хаубички пук, градска артилерија (20 оруђа), свега 36 и по батаљона, 9 пољских, 4 позициске батерије и тешка артилерија), III армија (ђенерал Б. Јанковић; 3 дивизије,

свега 46 батаљона, 6 ексадрона и 26 батерија), команда Косовских трупа (ђенерал М. Живковић; 1 и по дивизија и 3 пука III позива, свега 29 и по батаљона, 3 ескадрона и 7 батерија); на расположењу Врховне команде 1 коњичка и 1 црногорска дивизија, 1 прекобројни пук I позива и Моравска бригада I позива.

Овако формирана српска војска извршила је стратегиски развој, концем маја 1913 године, у три групе; јужна: I и III армија и коњичка дивизија, на вардарском војишту; средња: II армија, на нишавској зони са центром отпора у пиротском утврђеном логору, и Тимочка група код Зајечара.

Јужна група на вардарском војишту била је распоређена на граничној зони од Царевог Врха преко Ретких Бука, Злетовском Реком и Брегалницом до Криволака. На десном крилу III армија развила је две дивизије (Тимочку II и Дринску I) у прву линију од Пепелишта преко карауле Шеобе до према Драгову на левој обали Брегалнице и од Тестемелаца до к. 650 на десној њеној обали (33 км.), а 1 дивизију (Моравску I) задржала је у резерви код Сари-Хамзали. I армија развила се на левој обали Злетовске Реке, од левог крила III армије до Злетова. Линија од Злетова до Ретких Бука није била поседнута (тамо су крстарице патроле добровољаца), а позади, на линији Кратово—Плавица—Црни Врх—Градиште, биле су главне снаге (Моравска II, Шумадиска I и коњичка дивизија). На отсеку од Ретких Бука, преко Царевог Врха и Криве Паланке до Големог Врха, са јаком резервом (5 пукова) на утврђеном страцинском положају, биле су две (Дунавска I и II) дивизије. Средња и Тимочка група поселе су стару српско-бугарску границу са центрима отпора у пиротском и зајечарском утврђеном логору.

Стратегиски развој бугарске војске завршен је 15 јуна. На брегалничком фронту и према Грчкој развијене су 3 армије (II, IV и V) од 7 дивизија и Македонско-Једренско ополчење, а на старој српско-бугарској граници остале две армије (потпуно кордонски), са једном слабом дивизијом у резерви код Струмице.

За српски ратни план био је пресудан политички моменат. Иницијатива за напад морала се оставити Бугарској, јер је од тога зависило држање Румуније. Стога је српски ратни план предвиђао само одбрану области заузетих у рату са Турском. Операциски план био је стратегиски дочек напада на брегалничком фронту, а после његовог одбијања прелаз у наступање. Ово би се извршило тако да III армија наступа у вези са грчком војском против бугарске Штипске групе и по могућству је опколе у долини Струмице; I армија да помаже својим центром и десним крилом III армији, наступањем ка Кочану, а левим крилом да се држи одбране ради заштите од бугарског напада од Ћустендила. II армија и Зајечарска група имале су да бране своје граничне отсеке.

Бугарски ратни и операциски план био је, судећи по догађајима:

Брзим пребацивањем целокупне војске са тракиског војишта, према српским границама у старим и новим областима и према грчким новим областима, створити могућност успешног нападаог рата, са циљем једновременог и брзог тучења српске и грчке војске и заузимања спорног земљишта у Тракији и Македонији.

Према таквом плану, још у току пребацивања трупа са тракиског војишта, Бугари су 8 и 9 маја напали грчке трупе у долини Ангисте и потиснули их, те су тиме осигурали свој рокадни правац од Чаталце и Булаира ка Македонији. Тако исто су Бугари заробили ноћу 28/29 маја једну слабу патролу из српске Дунавске дивизије I позива.

Ови догађаји убрзали су склапање конвенције између Србије и Грчке, која је потписана 19 маја, као и појачање опрезе на целом фронту. Ова мера била је врло корисна, јер су бугарска мања одељења (добровољачки одреди) покушала на многим местима изненадне нападе, али су била свуда одбидена.

Кад је стратегиски развој бугарске војске био готов (15/VI), бугарска Врховна команда издала је командантима армија (II и IV) наређења да изврше општи напад на српску и грчку војску, ноћу 16/17 јуна.

Према тој заповести, IV бугарска армија извршила је 17 јуна, око 2 сата јутра, напад концентрисаним снагама у три групе: на Дринску I, Тимочку II и на делове I армије од села Лезова до Злетова. (Види скицу у прилогу бр. III.)

Овим изненадним и силовитим нападом почела је брегалничка битка. Она је трајала 8 дана (до 24 јуна). У почетку су бугарске трупе потисле Тимочку дивизију II позива, десно крило Дринске I и неке делове I армије, али када су 18 јуна стигле трупе I армије, напад је био заустављен на целом фронту сем код Тимочке II, где је одбиван са очајним напрезањем. Бугари су покушали да се преваром извуку из тешког положаја и послали парламентарне на целом фронту. Десно крило I армије тада је прешло у наступање и после очајне борбе, нарочито на Рајчанском Риду, разбило је IV бугарску армију и принудило је на отступање. После тих борби, српске армије нису предузеле енергично гоњење, те су Бугари успели да се преко Пљачкавице повуку ка грленским (утврђеним) положајима. Међутим, 24 јуна после подне, предузеле су III и десно крило I српске армије напад на штипски положај, али то је било беспредметно, јер су Бугари већ били отступили. Бугари су се уопште тако брзо повукли да су српске армије изгубиле додир са њима.

Иако је брегалничка битка трајала само 8 дана, борбе са обе стране биле су необично жилаве, тако да је у њој било мртвих и рањених на српској страни око 20000, а на бугарској око 30000.

За време трајања брегалничке битке, грчка војска потукла је слабу II бугарску армију и наступала је ка Струмици.

Због ових пораза, смењен је бугарски главнокомандујући генерал Савов. Нови главнокомандујући, генерал Ратко Димитријев, наредио је да се нападне јужни фронт зајечарског утврђеног логора. Али и овај напад је морао да се прекине, јер је 25 јуна цела I бугарска армија морала да се концентрише јужно од Софије.

Српска III и I армија продужиле су наступање 26

добровољачка бригада прошла је кроз Демир Капију и преко Серте у долину Криве Лакавице и нигде није наишла на Бугаре. Црногорска дивизија је изишла на Говедарник, а Моравска II ка Почивалу. Међутим су јаке бугарске снаге (7 дивизија и Македонско-једренско ополчење) напале црногорску дивизију на Говедарнику; принудиле су је да се повуче на гребен Цера, а оне су после тога заузеле положај Побијен — Говедарник — Безиково. Одбраном на њему оне су омогућиле бугарској IV армији да изврши бочни марш и доведе своје трупе на грленске положаје.

Истога дана две дунавске дивизије водиле су огорчене борбе на Баждерици и Чупином Брду. Напад Дунавске I на Баждерицу није успео, а Дунавска II морала се повући са Чупиног Брда на Ретке Буке.

На целом фронту III и I армије, водиле су се крваве борбе предњим деловима, позади којих су обе стране прикупиле снаге за нову битку. Српска коњичка дивизија је 27 јуна ухватила везу са грчком војском у Струмици.

Међутим, преговори вођени са делегатом румунског главног ђенералштаба завршени су овога дана. Конвенција није потписана, јер румунски делегат није имао овлашћење за то, али је утврђено да Румуни дејствују у зони источно од Видина. Српска Врховна команда је онда наредила да Шумадиска дивизија I позива форсираним маршем дође од Св. Николе на криворечки фронт. Дринска I, која је била упућена железницом у Ниш, искрцана је у Куманову и такође упућена на криворечки фронт, јер су бугарске трупе од Калне и Зајечара биле повучене.

На старој српско-бугарској граници код Власине осигуравао је границу 1 батаљон III позива. Кад су Бугари почели нападе и на том фронту, српска Врховна команда је наредила да Шумадиска дивизија II позива ојача тај фронт једним пуком на положају Патарица — Власина, другим на Тресисаби, а остатком у Владичином Хану. Ово је извршено 22 јуна, а 23 јуна Бугари су извршили напад на делу фронта од Букове Главе

до Чемерника. Напад је био делом одбивен, а делом заустављен. Командант III бугарске армије је онда 24 јуна упутио коњичку дивизију, са наређењем да она, без обзира на жртве, упадне у моравску долину и тамо разруши железничку пругу, а у исто време два бугарска пешадиска пука (37 и 38) продужила су прошлог дана заустављени напад на Букову Главу и Чемерник. После огорчене борбе и разних перипетија, ова два пука су 25 јуна одбивена с огромним губицима и отступила су ка Трну. Бугарска коњичка дивизија после овога није ни покушала да се пробије у Моравску долину, а Шумадска II се без озбиљних борби прикупљала ка Власини. Пошто је одбила напад на Власини, Шумадска дивизија II позива извршила је, по наређењу Врховне команде, врло успешну диверзију ка Босиљграду. Тамо је упућен I пук (10. пук II поз. под командом пуковника Плазине, са батеријом, доцније ојачан на 6 батаљона и 8 топова), да нападне Бугаре и тако им одвуче пажњу са крајњег левог крила I српске армије. Диверзија је потпуно успела: Босиљград је био заузет 27 јуна и Бугари су били приморани да употребе 2 пука (28 и 48) да 4 јула потисну српски одред на Смиљевску планину.

II српска армија била је распоређена у главном за посаду пиротског утврђеног логора и то са 11 батаљона I и 11 батаљона III позива и свом артилеријом по секторима одбране. У армиској резерви имало је око 9 батаљона I позива. До 22 јуна није било значајнијих борби, а тога дана Бугари су почели нападе надмоћним снагама на целом фронту. Српске трупе су давале снажан отпор на свима тачкама, али су биле принуђене да се постепено повлаче, ка утврђеном логору. Врховна команда ојачала је ову армију са два пука, но ипак стање армије постајало је око 25 јуна критично. Међутим, 25 јуна бугарска III армија није предузимала ништа, него је остала на својим местима, а пред мрак се почела повлачити. Ово је било последица предаје ноте Румуније, којом је обавестила Бугарску да је румунска војска добила наређење да наступи у Бугарску. Јединице II српске армије су одмах (26 и 27) прешле у наступање,

али нису стигле бугарске трупе, па су дошле до границе и извршиле поседање.

Тимочка група имала је за одбрану зајечарског утврђеног логора један пук II позива (12) и трупе III позива. Према њој Бугари су имали пету дивизију (4 пука) око Белограчика и 1 бригаду (2 пука) према Зајечару и око Видина.

Бугарска Врховна команда наредила је да се 22 јуна заузме Књажевац и тиме раздвоје српске групе око Пирота и Зајечара. Бугарска бригада 5. дивизије предузела је напад 22 јуна пред зору, али III позив је одбио три јуриша. После упорне одбране српски одред са Кади-Богазе морао је отступити, а Бугари су заузели Књажевац 24 јуна. Остали део 5. бугарске дивизије је целог дана 25 јуна нападао зајечарски утврђени логор, али је био одбивен. Бригада из Књажевца гонила је разбивени српски одред до Доброг Поља. Два српска пука извршила су 25 јуна испад из зајечарског логора и напала једну бугарску колону у правцу Врбичке Реке, протерала је и заузела Краљево Село. Међутим тог дана су и овде бугарске трупе повучене и Тимочка група је поново заузела гранични фронт без отпора.

2 јула прешла је румунска војска (300.000 људи) у наступање правцем ка Софији. Бугари су према њој имали само једну бригаду, те су Румуни, без отпора, брзо напредовали. Због тога су и напади на стару српску границу прекинути, а лево крило II српске армије прешло је у наступање, заузело је Кулу, Белограчик и Берковицу, па је са румунском војском образовало један полукруг око Софије.

Груписање српских трупа на јужном делу ратишта завршено је 3 јула. III армија је распоређена на линији Градец—Виница—Безиково, са задатком да наступа једном групом (Моравском I) преко Голек-Чуке и другом (Моравска II) преко Црног Камена и Царевог Села у унутрашњост Бугарске.

Бугарска IV армија је посела положаје на линији Калиман—Грлена—Голек Чука.

Српске трупе су предузеле 4 јула напад на бугарске положаје. Бугари су добро организовали и срчано

бранили положаје, тако да су се ту водиле очајне борбе до 18 јула, кад су биле прекинуте примирјем. Срби нису могли потиснути Бугаре, али ни они нису били у стању да одбију српске нападе. Српске трупе су постепено прилазиле бугарским утврђењима, тако да су ровови једних и других били на отстојању од 30—50 метара. Борбе на грленским висовима стале су обе војске огромних жртава и од оружја и од колере, која је наносила губитке обема војскама. Само у 2 Моравске дивизије било је 2500 мртвих и 4850 рањених, сем великог броја помрлих од колере (свега 5000 људи у целој српској војсци).

За то време Бугари су тукли Грке на целом фронту и натерали их на повлачење.

Међутим су Бугари, због брзог наступања Румуна и стагнације на српском фронту, 18 јула тражили примирје. Оно је закључено на 5 дана, затим продужено још на три дана, а 25 јула на неодређено време.

Делегати зараћених страна састали су се у Букурешту и предали су бугарским делегатима услове мира, на који су они морали пристати. Мир је закључен и потписан 28 јула, на дан велбушке битке. Условима мира било је предвиђено да Бугарска почне демобилизацију своје војске 29 јула.

Кад су уређена питања о пријему и поседању територије, коју су Бугари морали напустити, издата су наређења за демобилизацију српске војске, која је завршена крајем августа 1913 године.

Србија је по условима мира задржала све освојене области и добила незнатне делове као исправку границе у старим областима.

Светски рат 1914—18 године*

Услед великих успеха, што их је показала Србија у српско-турском и српско-бугарском рату, Аустро-Угарска је сматрала да треба по сваку цену да ослаби њен углед и положај.

Стога је почела тражити згодан повод за рат.

У јуну 1914 године Аустро-Угарска је одржала велике војне маневре у Босни; одредила је намерно да завршетак маневра падне 28 јуна — на Видов-дан. Маневре је водио аустро-угарски престолонаследник Франц Фердинанд.

Када је, по завршетку маневра, на Видов-дан ушао у Сарајево, извршио је на њега атентат Гаврило Принцип.

Аустро-Угарска је одмах закључила да је тај догађај згодан повод за рат и наредила истрагу која би доказала учешће Србије у убиству престолонаследника.

Али, поред свег настојања, истрага није могла установити какву везу између атентата и службене Србије. Ипак аустро-угарска политика није желела да упусти тако згодан повод за рат, те је 23 јула 1914 године предала Србији ултиматум са роком од 48 часова. У исто време је наредила делимичну мобилизацију седам корпуса.

Услови у ултиматуму били су такви да их није могла примити једна независна држава. Србија је, међутим, прихватила све услове сем два, који се нису слагали са суверенитетом државе. Но и за та два услова српска влада је изјавила да Србија пристаје на одлуку међународног суда у Хагу или великих сила које су учествовале у изради декларације српске владе од 1909 године (поводом анексије Босне и Херцеговине).

Кад је аустро-угарски посланик на српском двору примио српски одговор, 25 јула у 17:45 часова, изјавио је да није задовољан одговором, па је прешао са свим особљем посланства у Земун, и тако прекинуо дипломатске односе Аустро-Угарске са Србијом.

Аустро-угарска влада је на то, 28 јула у подне, депешом објавила Србији рат.

Та објава рата изазвала је интервенцију Русије, услед чега је дошло до рата Немачке и Аустрије с једне и Русије и Француске с друге стране. А кад је Немачка повредила белгиску неутралност, објавила јој је и Енглеска рат.

Српска Врховна команда је налазила да се, према политичкој и војничкој ситуацији зараћених држава,

улога српске и црногорске војске састоји у томе да привуку и привежу за себе што јачу снагу Аустро-Угарске, како би она била што више ослабљена према Русији. Таква улога је налагала да се српска и црногорска војска држе у прво време дефанзиве, па чим се укаже повољан тренутак да пређу у офанзиву. Да би се то постигло, потребна је била кооперација српске и црногорске војске уопште, а непосредно српске Ужичке војске и црногорских трупа одређених за операцију ка Сарајеву. За ову кооперацију био је потребан заједнички операциски план.

Србија је мобилисала 11 дивизија I и II позива, I коњичку дивизију, укупно 180.000 људи са 500 оруђа, и трупе III позива са око 100—150.000 људи. Са свима осталим способним борцима учествовало је у рату свега око 350—400.000 људи. Аустро-Угарска је мобилисала 16 корпуса, од којих према Србији 7, укупно око 250.000 људи са 1.200 оруђа.

Мобилизација српске војске није могла бити припремљена, као што је била за рат 1912 године, поглавито због тога што су многе кадровске јединице из северне Србије дислоциране у новим областима; што није извршено саопштење нових мобилизациских места; што није био израђен распоред официра; што превођење обвезника није извршено у потпуности; што је недостајало много оружане и материјалне спреме и што се возни парк железница није могао користити за мобилизацију, због хитне евакуације Београда. Али, поред свих тешкоћа, мобилизација српске војске извршена је брзо и у реду, благодарећи искуству из ранијих ратова и великом патриотизму српског народа. Сви борачки делови мобилисани су за 4—6 дана, а неборачки за 6—12 дана.

Мобилизација аустро-угарске војске извршена је по плану израђеном до детаља. Као први дан мобилизације аустро-угарске војске, намењене за операције против Србије, одређен је 28 јули. Врховни командант Балканске војске, фелдцајгмајстор Поћорек, наредио је да се 30 јула превезу кадровске трупе VI армије у околину Сарајева, да се ту попуне до ратног састава па да што пре изврше стратегиски развој. Предвиђено

је да се превозење свих трупа VI армије заврши до 14 августа.

Концентрација српске војске извршена је у главном у реду и по предвиђеним маршевским плановима. Неке непотпуно мобилисане јединице биле су превезене железницом у време одређено плановима, а допуна до ратног састава слата је накнадно на концентрациску просторију те је концентрација завршена 10 августа.

Мобилизација и концентрација црногорске војске извршена је брзо и уредно, тако да су црногорске трупе концентрисане на одређеним местима такође до 10 августа.

Концентрација аустро-угарске Балканске војске извршена је по плану. Превоз трупа, иако железницом уског колосека, завршен је 14 августа.

По завршеној концентрацији распоред српских и црногорских трупа био је: Врховна команда (врховни командант престолонаследник Александар, начелник штаба војвода Р. Путник) — у Крагујевцу. I Армија (ђенерал П. Бојовић), главна снага 3 дивизије на простору Раља—Паланка—Топола, једна дивизија код Пожаревца и коњичка дивизија, ојачана пешадиским пуком код Смедерева. II армија (ђенерал С. Степановић), главна снага 3 дивизије на простору Аранђеловац—Лазаревац и једна ојачана дивизија код Београда. III армија (ђенерал П. Јуришић-Штурм), главна снага I дивизија код Ваљева и I дивизија подељена у одреде код Обреновца, Шапца, Лознице и Љубовије. Ужичка војска (ђенерал М. Божановић), главна снага једна дивизија код Ужица, једна бригада код Бајине Баште и једна слаба бригада (два кадровска пука) код Прибоја.

Распоред црногорске војске био је: Ловћенски одред на фронту Ловћен—Суторман (8.000 бораца); Херцеговачки одред на фронту Грахово—Крстац (15.000 бораца) и Санџачки одред код Плеваља (6.000 бораца).

Првобитан распоред аустро-угарске војске, одређене за операције према Србији и Црној Гори, био је: команда Балканске војске (фелдцајгмајстор Поћорек) у Сарајеву.

II армија (ђенерал Бем Ермоли), 7 корпус код Базјаша, 4 и 9 корпус од Земуна до Митровице; V армија (ђенерал Л. Франк), 8 и 13 корпус и 1 брдска бригада од Бјељине до Зворника; VI армија (ф.ц.м. Поћорек) 15 корпус од Власенице до Вишеграда, 16 корпус од Грамаде до Фоче и даље према Црној Гори; једна дивизија као стратегиска резерва у Сарајеву.

Кад су 4 и 5 августа објавиле рат Аустро-Угарској Русија и Црна Гора, распоред аустриске војске је промењен утолико што је од II армије, која је транспортована за Русију, остало на српском фронту пола седме дивизије (14 пешадиска бригада), дунавска флотила, петроварадинска посада (6 угарских ландштурмских батаљона), тешка артилерија (на Бежаниској коси), а 3 и 4 брдска бригада (из VI армије) су распоређене у Херцеговини и Боки Которској према Црној Гори. Сталне посаде остале су у утврђеном Сарајеву и Мостару.

Почетни операциски план српске војске био је: I армија има да брани долину Мораве; III армија да шгити правце са Саве и Дрине ка Ваљеву; II армија, као маневарска, има да дејствује у бок главне аустриске снаге, која би са Дунава предузела наступање против I српске армије, односно са Саве против III српске армије. Ужичка војска и $\frac{2}{3}$ црногорске војске имају да привежу што веће аустриске снаге за себе и да после оперишу ка Сарајеву.

Почетни операциски план аустро-угарске Балканске војске био је: да V армија предузме офанзиву ка Ваљеву; VI армија ка Ужицу; део II армије да до 18 августа демонстрира на Сави и Дунаву и тада да се пребаци на руски фронт; део 16 корпуса, према Црној Гори, да се држи дефанзиве.

Према операциском плану, аустро-угарска Балканска војска предузела је 12 августа офанзиву. V армија, иако још није била завршила потпуно концентрацију, прешла је Дрину према Лозници и Љешници. II армија је почела бомбардовање Београда, Обреновца и Шапца и пребацила је један пук преко Саве код Шапца и делове 29 дивизије код Митровице, који су заузели Ноћај,

Шеварице и Дреновац. VI армија је продужила концентрацију на фронту Вишеград—Фоча.

Како је V аустриска армија извршила прелаз преко Дрине и почела потискивати делове III српске армије ка Ваљевоу, а трупе у Мачви и Шапцу нису кретале напред, српска је Врховна команда закључила да аустриска Балканска војска главним снагама врши офанзиву према III српској армији, са тежњом обухватног дејства ка Ваљевоу. Она је тада одлучила да предузме контраофанзиву са главном снагом на северозападном фронту.

За извршење тога, имала је III армија да ојача предње делове и упорно задржава непријатеља, II армија да упути једну (Шумадиску) дивизију ка Шапцу, да са трупама које су тамо нападне непријатеља и баци га преко Саве; остале две дивизије да прикупи као армиску резерву и њоме дејствује у бок главне непријатељске снаге, ако она крене ка Ваљевоу са фронта Шабац—Обреновац; I армија да упути коњичку дивизију у састав II армије у Уб; главним снагама да дође на простор Лазаревац—Аранђеловац; Ужичка војска да предузме офанзиву ка Вишеграду; одреди код Обреновца, Београда и Пожаревца да упорно бране северни фронт.

У току 13 и 14 августа, аустриска V армија прикупила се по завршеном прелазу и предузела офанзиву правцем Лозница—Ваљево и Шабац—Ваљево. Српска Врховна команда је закључила да је први правац главни, други помоћни, на делу од Шапца до Орашаве само демонстрација, а на југозападном фронту или да је слаба снага или да још није готова за офанзиву. Према томе се српска Врховна команда решила, у ноћ 14 на 15 август, да концентрише своје главне снаге према главној снази аустриске војске, у циљу бијења отсудне битке. За то је наредила да III армија упорно задржава непријатеља, који надире заплавом Јадра; Шумадишка дивизија да заузме Шабац, а ако то не може да се упорно брани и спречи аустриске снаге да од Шапца нападају бок главне снаге II армије; коњичка дивизија да иде у Мачву, тамо расветли ситуацију и обезбеђује бокове главне снаге II армије и Шумадишке дивизије, а затим да садејствује II армији нападом на бок и позадину

аустриске главне снаге; главна снага II армије (Комбинована и Моравска дивизија I позива) да енергично нападне правцем преко Текериша бок аустриске главне снаге, која надире заплавом Јадра; I армија да образује резерву на фронту Уб—Ваљево.

Командант V аустриске армије, кад је 14 августа заузео љешничке и лозничке положаје, решио се да целом армијом предузме гоњење и да 15 августа избије на линију Крупањ—Завлака—Текериш. Стога је наредио да 13 корпус наступа на фронт Завлака—Крупањ а 8 корпус да наступа ка Текеришу долином Љешнице и гребеном Цера. Делови III српске армије, међутим, бранили су сваку стопу, тако да је 13 корпус до ноћи достигао линију Брезјак—Језеро (утрина на раскрсници путева за Крупањ и Завлаку). 42 хонведска дивизија (из VI армије) по иницијативи њезиног команданта, генерала Саркотића, кренула је од Зворника преко Љубовије и, после низа сукоба, стигла је 15 августа увече на положаје југозападно од Крупања. 8 је корпус стигао на линију Милна—Грушић—развалине Тројана, али са јако уморним трупима. Командант II аустриске армије привукао је и 29 дивизију у рејот. Шапца, где је већ била 7 дивизија. (Види скицу у прилогу бр. IV.)

Командант II српске армије наредио је да се Комбинована и Моравска дивизија I позива крену у зору 15 августа, да наступају на фронт Косанин Град—Иверак ка Обрежу и да нападну бок аустриске главне снаге. Комбинована дивизија кренула је из Бањана у 3 часа преко В. Бошњака и Михајлова Гроба ка Текеришу. Око 21 час избила је претходница на Парлог, где је добила ватру са М. Лисине. На то је ступио у борбу претходнички, а за њим још два пука Комбиноване дивизије. Ноћу, на непознатом терену, против непријатеља за кога нису ни слутили да је ту, развијали су се пукови и батерије и водили очајну борбу до 4 часа 16 августа, кад су држали положај Борно Поље—Лисина—Дивич и потпуно растројили аустриску 21 ландверну дивизију. Моравска дивизија I позива стигла је у 21 час претходницом код Градојевића, а челом главнине

код Каменице и 16 августа у 3 часа кренула ка Текеришу.

Овим изненадним сударом Комбиноване и аустриске 21 ландверне дивизије почела је знаменита церска битка, која је трајала 4 дана. Битка се развила прво на линији Шабац—Текериш—Јаребице—Крупань, а затим на линији Шабац—Текериш—Завлака. Најјаче надирање V аустриске армије било је на правцу од Крупња, на леви бок III српске армије. Ова је давала снажан отпор прво код Лознице, затим код Јаребица, и најзад код Завлаке, куда је била приморана на повлачење, док најзад није стигла једна дивизија из I српске армије из Ваљева преко Пецке и својим нападом ослободила бок III армије. У одлучној фази церске битке, 19 августа, био је овакав распоред обостраних снага: код Шапца 1 $\frac{1}{2}$ дивизија II аустро-угарске армије, против једне пешадиске и коњичке дивизије II српске армије; код Текериша (на Церу) 1 $\frac{1}{2}$ дивизија V аустро-угарске армије, против 2 дивизије II српске армије; код Завлаке 3 дивизије V и VI аустро-угарске армије, против 2 слабе и једне свеже дивизије III и I српске армије. У овој тешкој и крвавој битци, V аустро-угарска армија потучена је нападима у бок код Текериша и Завлаке и била је принуђена да се хитно повуче на леву обалу Дрине, још пре него што су биле употребљене две дивизије I српске армије.

II аустро-угарска армија предузела је снажну офанзиву са две дивизије од Шапца, тек после пораза V армије. Упућена појачања српским трупима код Шапца из I српске армије потукла су и овде непријатеља и пребацила га преко Саве. VI аустро-угарска армија за то време потисла је српску Ужичку војску и црногорски Санџачки и Плеваљски одред од Вишеграда и Фоче, али, због пораза V армије, није могла искористити свој успех, јер је хитно била упућена да заштити северну Босну.

Српске армије предузеле су гоњење у свима правцима. Оне су до 24 августа очистиле целу територију од аустро-угарских трупа.

У церској битци губици обеју страна су били велики (српски око 240 официра и 15.000 људи избачених

из строја, аустро-угарски око 25.000 људи избачених из строја и 4.500 заробљених). Аустро-угарски су губици били знатно већи, јер је повлачење вршено у нереду. Сем заробљеника Срби су запленили око 50 топова, 86 кара, 3 болнице и доста другог материјала.

После церске битке, II аустро-угарска армија пребачена је на руски фронт, а на Сави је оставила само једну дивизију (ђенерала Крауса); V армија утврђивала се на левој обали Дрине од Бјељине до Батара, VI армија оставила је једну брдску бригаду на горњој Дрини, а остале је концентрисала на фронту Зворник—Сребрница—Власеница, где је доведена и стратeгиска резерва (1 дивизија) из Сарајева.

Савезници су и раније, а особито после церске битке тражили да српска војска предузме офанзиву преко Саве и онемогући аустро-угарској војсци одлазак на руски фронт. Врховна команда је решила да испуни захтев савезника, иако је знала да српска војска нема материјалне спреме, нарочито понтонирске. План за продужење офанзиве био је да I армија са 2 пешадиске и једном коњичком дивизијом пређе Саву према Купинову и да наступа у Срем. Ову операцију да помаже II армија демонстративним дејством једне дивизије према Митровици. Ужичка војска да пређе Дрину код Вишеграда и да наступа у Босну. II и III армија да бране доњу и средњу Дрину, а остале трупе да остану на својим местима.

Према овоме плану, офанзива је почела 6 септембра. Тимочка дивизија I позива пребацила је код Чеврнтије на леву обалу Саве колону од 1 $\frac{1}{2}$ пука, 10 митраљеза и 3 топа. Ова колона почела је напад на Шашинце и Јарак. Међутим, ђенерал Краус је упутио тамо 29 пешад. дивизију, која је пред ноћ потисла колону ка мосту. Поновним нападом у 22.30 часова српска колона била је набачена на још недовршени мост, те је цела колона заробљена, сем онога што се спасло пливањем.

Овај пораз дао је ипак резултата, јер је Тимочка дивизија овом демонстрацијом привукла на себе већи део непријатељских трупа у Срему, што је омогућило I армији извршење успешног прелаза преко Саве.

I армија, по извршеном прелазу према Купинову, наступала је успешно и 8 септембра држала линију Прогар—Ашања—Товарник—Витојевци. Нападом са те линије, I армија је потисла непријатеља ка Старој Пазови.

Тада је аустриска Балканска војска предузела 8 септембра снажну офанзиву на Дрини V армијом против II, а VI против III српске армије. Српска Врховна команда обуставила је 11 септембра офанзиву I армије и пребацила је обе њене дивизије на угрожено лево крило III српске армије, а коњичку дивизију упутила је у састав II армије, која је зауставила напад аустро-угарске армије на обалама Дрине.

Упорном одбраном на фронту ојачане III и II српске армије и успешном офанзивом Ужичке и црногорске војске ка Власеници и Сарајеву, у бок VI аустро-угарске армије, заустављена је офанзива Балканске војске. Али аустро-угарска Врховна команда упутила је брзо појачања из унутрашњости државе, која су не само осигурала бок VI армији, него су потисла српску Ужичку војску ка Вишеграду а црногорску војску ка граници. После одласка I српске армије, од трупа у Срему, формиран је комбиновани корпус, под командом ђенерала Крауса. Он је пребачен преко Саве више Шапца са задатком да нападне бок и позадину II српске армије.

После тога су настале огорчене борбе на дугачком фронту Шабац—Митровица—Љешница—Крупань—Бајина Башта—Вишеград, које су прешле у дуготрајну позициску битку. За време трајања те битке српска војска је јако исцрпена у људству (регрути још нису могли да се уведу у строј), материјалу сваке врсте, а нарочито у артилериској муницији, која се очекивала да преко Солуна стигне из Француске. Под таквим околностима српска Врховна команда је наредила постепено повлачење I, II и III армије за одбрану Ваљева, са намером да за то време попуни редове новим људством и са надом да ће догле стићи муниција.

Опште повлачење ка Ваљеву предузето је 8 новембра под врло тешким околностима, јер се са војском кретало све становништво које није хтело да понова

сачека аустро-угарску инвазију. До 14 новембра биле су све три српске армије прикупљене за одбрану Ваљева и делимично попуњене регрутима, али муниција није стигла. Због тога је напуштена одбрана Ваљева и Врховна команда је наредила повлачење све три армије на десну обалу Колубаре и Љига и на планину Суворбор. После мучног повлачења, 23 новембра, српска је војска заузела: II армија (3 пешадиске и 1 коњичка дивизија) фронт Конатица—Лазаревац; III армија (3 дивизије) фронт Лазаревац—Гукоши; I армија (ђенерал Ж. Мишић, 4 дивизије) фронт Гукоши—Суворбор—Маљен. На десном крилу II армије, на фронту Конатица—Обреновац, био је Обреновачки одред; на фронту Остружница—Београд—Гроцка, трупе Одбране Београда, а на фронту Смедерево—Голубац, Браничевски одред. На левом крилу III армије код Ужица била је Ужичка војска. До доласка на овај фронт вођене су упорне заштитничке борбе. Са војском је отступала и маса становништва, која је у знатној мери ометала повлачење војске.

Аустро-угарска војска гонила је опрезно главну снагу српске војске, те је 24 новембра избила на фронт: V армија (комбиновани, 8 и 13 корпус) од Обреновца до Лазаревца; VI армија (15 и 16 корпус) од Гукоша преко западне падине Суворбора до Маљена.

24 новембра отпочеле су огорчене борбе на целом фронту. Најјачи притисак вршила је VI аустро-угарска армија на I српску армију. Веома развучен фронт, недостатак људства за поуну проређених јединица, несташица муниције, стварало је ситуацију критичном. Српска Врховна команда је тада одлучила да повлачењем скрати фронт и да напусти Београд, како би ојачала армије трупама Одбране Београда. Стога су трупе Одбране Београда повучене на положај Космај—Варовница, десно крило II армије са Обреновачким одредом повијено је на положаје код Сибнице, III армија посела је положаје на западним огранцима Рудника; I армија је по предлогу команданта армије повучена на положаје западно од Горњег Милановца, а Ужичка војска на Овчарско-Кабларску клисуру.

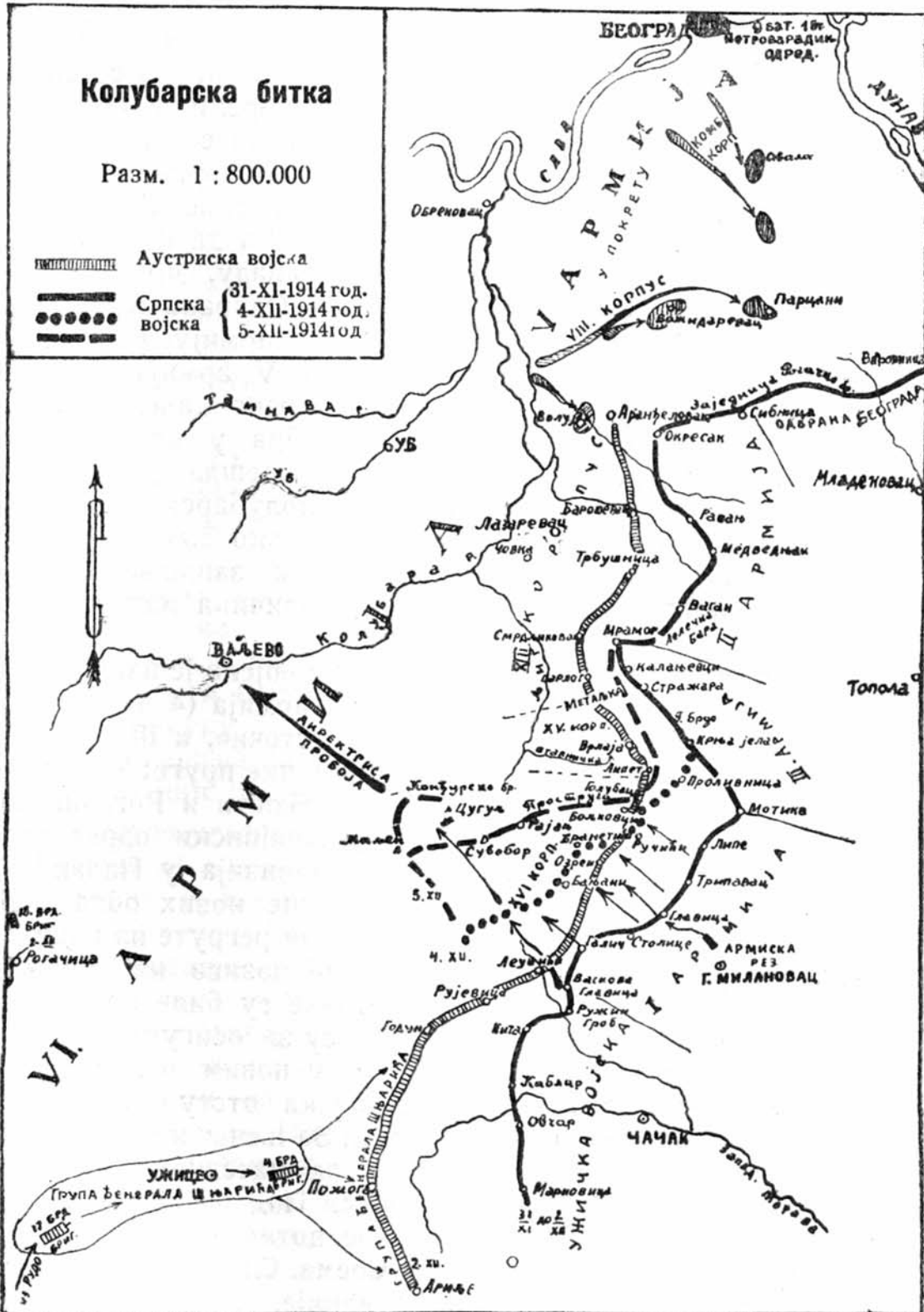
Лево крило аустро-угарске V армије извршило је 30 новембра прелаз преко Колубаре без отпора, а аустро-угарске трупе из Земуна ушле су 2 децембра у напуштени Београд. Кад је командант аустриске армије сазнао за то, отишао је ка Београду да присуствује свечаном уласку својих победоносних трупа у престоницу Србије.

Снабдевање аустриске војске са основице на Дрини било је веома тешко због удаљености и испроваљиваних путева у западном делу Србије. Ружно време, тешки маршеви и непрестане борбе, довеле су аустро-угарске трупе у врло тешко стање. То стање трупа, а тако исто и лако заузеће Београда, дало је команданту аустриске Балканске војске идеју о промени основице и наслону на Саву. Стога је он наредио да V армија са комбинованим и 8 корпусом избије на положаје јужно од Београда и да офанзивом од Аранђеловца снажно нападне бок српске војске; 13 корпус да се помери северно од Лазаревца; VI армија да рокира 15 корпус ка Лазаревцу, а 16 корпус да са Сувобора, који је заузео после српског отступања, продужи наступање ка Горњем Милановцу.

Ситуација српске војске међутим се знатно поправила. Фронт је скраћен, муниција је стигла и раздата трупима, јединице су попуњене регрутима, а избегло становништво одаслато је даље у позадину. Српска Врховна команда је знала да је у тај мах стање аустриских трупа веома тешко, па је на предлог команданта I армије решила да пређе у офанзиву, на целом фронту.

Офанзива је наређена за 3 децембар. То је довело до сјајне колубарске битке, у којој је понова до ноге потучена аустро-угарска Балканска војска, и за 12 дана истеран из Србије и последњи аустро-угарски борац.

Све три српске армије и Ужичка војска предузеле су 3 децембра енергичан напад. Аустро-угарска је војска у тај мах прослављала заузеће Београда и хитно вршила рокаду својих трупа ка северу. Одлучан напад I српске армије, изненадан за аустро-угарски 16 корпус, успешно се развијао. Идућег дана је I армија заузела Сувобор и тиме извршила пробој аустро-угарског фронта. На то је 16 корпус у паничном бегству отступио ка Ва-

љеву, а тиме је повукао и 15 корпус, те је он отступио на леву обалу Колубаре. I српска армија приморала је енергичним гоњењем VI аустро-угарску армију да се спасава преко Саве код Шапца. Аустро-угарски 13 корпус, под притиском III српске армије, повлачио се ка северу да би дошао у везу са комбинованим и 8 корпусом, који су вршили напад на слабе трупе Одбране Београда. Тада је српска Врховна команда наредила да II и III армија, чији је фронт био окренут ка западу, промене га и окрену ка северу па да са трупама Одбране Београда нападну и протерају V аустро-угарску армију. Напад је предузет 11 децембра. Аустро-угарска V армија очајно се бранила, али је морала отступити преко Саве. Српска коњичка дивизија ушла је 14 децембра у ослобођени Београд. Ужичка војска у гоњењу прешла је Дрину код Вишеграда и заузела га је. У колубарској битци, која је трајала 12 дана, заробљено је око 500 официра и 50.000 аустро-угарских војника и заплењено 200 топова разних калибара и огромна количина материјала свих врста.

После колубарске битке, српска војска је извршила ново груписање и разместила се: I армија (4 дивизије) око Ваљева; II армија (3 дивизије) источно, а III армија (3 дивизије) западно од главне железничке пруге; Ужичка војска у Ужицу, Вишеграду, Бајиној Башти и Рогачици; Одбрана Београда, Браничевски и Крајински одред на својим старим местима; коњичка дивизија у Паланци (Смедеревској). Организоване су трупе нових области, од кадровских пукова (који су вежбали регруте из нових области), појединих батаљона II и III позива из старих области и регрута нових области. Оне су биле под Министарством војним и употребљене су за осигурање граница, железничких пруга и путева у новим областима.

Аустро-угарска Балканска војска отступила је на леву обалу Дунава, Саве и Дрине. За њеног команданта одређен је надвојвода Еуген, а за начелника штаба фелдмаршалајтнант Алфред Краус. Под њену команду стављене су све трупне јединице дотадање Балканске војске и територијалне команде Срема, Славоније, Хрватске, Босне, Херцеговине и Далмације, које границе са

Србијом и Црном Гором, цела речна флотила и део морнарице у Боки Которској. Аустро-угарска врховна команда ставила је Балканској војсци у задатак спречавање упада српске војске у Аустро-Угарску, пре свега у правцу Будимпеште и Беча. Надвојвода Еуген известио је Врховну команду да је Балканска војска неспособна да за дуже време пређе у офанзиву према Србији.

Аустро-угарске трупе су после тога, неузнемираване са српске стране, постепено попуњаване. Почетком фебруара 1915 године попуњене су оне до пуне формације и добро су се одмориле. Због рђаве ситуације на руском фронту, одаслати су тамо комбиновани (назват тада 19), 13 и 8 корпус.

Српске трупе су биле попуњене људством и материјалном спремом, али су страдале од епидемије пегавог тифуса, која је стала великих жртава (135.000 грађана и војника).

За време овог прекида операција, дипломација и сила споразума и централних сила, водиле су преговоре са Бугарском о њеном ступању у рат. Силе споразума нису успеле, и поред свег усиљавања и жртава да Бугарску привуку на своју страну, јер је она у то доба већ била решена да стане на страну централних сила, али се то није знало и преговори су продужавани.

Аустро-угарска Балканска војска реорганизована је. Она је 31 марта имала у свом саставу 15 и 16 корпус, трупе у Босни и Херцеговини (58 и 59 дивизију), заштиту Дрине (27 батаљона и 2 резервна пука), заштиту Саве (29 батаљона), Банатски рејон (17 $\frac{1}{2}$ батаљона), посаду утврђених места, Дунавску флотилу и део морнарице у Боки Которској. Штаб Балканске војске је студирао план за напад на Србију, са две армије преко Дунава, једном из Бугарске и једном из Турске преко Ниша и Зајечара. План, поднесен 19 априла, усвојен је са малим изменама и примењен нешто доцније.

У то доба, око 3000 бугарских четника напали су на Струмицу и Валандово са намером да поруше мост на Вардару и пресеку везу са Солуном, преко којег је Србија добијала ратни материјал од савезника. У дво-

дневним борбама (2 и 3 априла) бугарски четници су пребачени преко границе, не успевши да поруше мост.

Међутим, 4 маја 1915 године Италија је отказала уговор о тројном савезу. Аустро-угарска Врховна команда је држала да ће Италија заратити против Аустро-Угарске, па је упутила V армију (15 и 16 корпус, 58 и 59 дивизију) на италијански фронт.

На српској граници остала су само гранична осигурања, која су од 25 маја до 1 јуна ојачана доласком 3 немачке дивизије (101, 103 и 105). За команданта аустро-угарских трупа одређен је ђенерал Терсћански, а за команданта свих трупа на српском фронту немачки ђенерал Макензен. Кад је немачка војска предузела велику офанзиву против Руса, одређен је ђенерал Макензен за команданта јужне немачке армије, а 14 јуна одаслате су тамо и две (101 и 105) дивизије са српског фронта.

Српска војска остала је са малим изменама на својим местима. Руска Врховна команда тражила је да српска војска, наступањем преко Саве и Дунава, послужи као веза између руске и италијанске војске, које ће једновремено предузети офанзиву ка Будимпешти и Љубљани. Српска Врховна команда предузела је припреме за офанзиву, али је она одложена док Сава и Дунав, који су били јако надошли, не опадну. За то време су Немци концентрисали знатне снаге на левом крилу руске војске (куда је одаслата 9 јула и 103 дивизија са српског фронта) и предузели су веома успешну офанзиву у Галицији. Аустро-угарска војска приковала је италијанску војску за гранични фронт. Стога је српска офанзива одложена до боље прилике.

Док се ово догађало на северној граници Србије, аустро-угарски агенти, скадарски конзул и бугарски македонски комитет, организовали су из Албаније честе упаде комита и качака, које су водили турски и аустријски официри. Стога је наређено трупам нових области да заузму положаје, који су држани и 1912 године, на граници Албаније: Ћафа Прушит—Спас—Ороши—Булџиза и да на њима осигуравају границу. Један одред из Битоља заузео је 11 јуна 1915 године Тирану, успоста-

вио власт Есад-пашину у Албанији, па се вратио у Битољ.

Силе споразума продужавале су међутим преговоре са Бугарском, са намером да изравнају супротне тежње Србије и Бугарске. Бугарска је 21 јуна изјавила да је вољна да преговара, под условом да јој се одмах преда српски део Македоније. Централне силе, обавештене о преговорима, хтеле су да се користе тешком ситуацијом Србије, коју је веома узнемирила ова понуда Бугарске, па су понудиле Србији сепаратан мир под повољним условима. (Нудиле су Србији Албанију, исправку границе у Босни и Херцеговини и гарантовале јој територијални интегритет). Српска влада је одбила ову понуду. Силе споразума нису, међутим, пристале на бугарске услове, те је Бугарска дефинитивно прешла на страну централних сила.

Француска Врховна команда тражила је да Италија и Србија пређу у офанзиву, како би привукле што више аустро-немачких снага на себе. Српска Врховна команда није могла испунити тај захтев, јер су Дунав и Сава били изливени, а руска је војска још отступала, те се морало чекати да она пређе у офанзиву и приближи се српској војсци.

Кад је Бугарска пришла централним силама, Немачкој је остала само Србија као сметња остварењу континенталне везе са Турском, што је њој било неопходно, па је решила да и ту сметњу отклони. Стога је одмах по завршетку операције против Руса, 23 августа, почела извлачити трупе са руског и италијанског фронта и концентрисати их према Србији. У исто време вршене су политичке и војне припреме. Преговори са Бугарском су завршени и 4 септембра потписан је уговор о савезу између централних сила и Бугарске. По том уговору Бугарска и централне силе требало је да се узајамно помажу. Бугарска је имала да добије источну Србију, српску Македонију и помоћ од 200 милиона франака. По војној конвенцији потписатој у Плесу 6 септембра између Немачке, Аустро-Угарске и Бугарске, Врховну команду над свим трупама против Србије имао је да прими

фелдмаршал фон Макензен. За задатак тим трупима је одређено да потуку српску војску и што пре остваре и обезбеде сувоземну везу између Мађарске и Бугарске. Немачка и Аустро-Угарска имале су да, у року од 30 дана, концентришу на српској граници по 6 дивизија, а Бугарска у року од 35 дана најмање 4 дивизије.

Према овој конвенцији, аустро-угарска Врховна команда формирала је III армију (2 аустро-угарска и 1 немачки корпус). Немачка XI армију (3 корпуса), а Бугарска је 22 септембра наредила општу мобилизацију.

Концентрација трупа, одређених за напад на Србију, почета је одмах и 5 октобра била завршена: XI армија (ђенерал Галвиц, 3, 4 и 10 немачки корпус), од Базјаша до Панчева; III армија (ђенерал Кевеш, 8 и 19 аустро-угарски и 22 немачки корпус) од Земуна до Бољевца, са одредима код Митровице, Бјељине и Вишеграда. Бугарска војска имала је концентрисати: I армију (ђенерал Бојацијев, 4 дивизије) на фронту Видин — Белограцик—Цариброд, II армију (ђенерал Тодоров, 2 пешадиске и 1 коњичка дивизија) од Ћустендила до Цумаје. Остала војска је резервисана за држање у шаху Румуније и Грчке, односно за појачање I и II армије.

План маршала Макензена био је да 7 октобра пребаци преко Саве и Дунава главну снагу и наступа долином Мораве. XI армија имала је да пређе Дунав код Смедерева, Костолца и Рама; III армија да пређе Саву и Дунав код Београда, Купинова и Бољевца; једна аустро-угарска дивизија да пређе Дрину код Вишеграда и да наступа ка Ужицу, а једна дивизија од Бјељине да наступа ка Ваљеву. За бугарску војску није ништа предвиђено.

Српска Врховна команда је имала податке о припремама Аустро-Немаца и Бугара. Она је имала план да чим Бугарска нареди мобилизацију, пребаци део својих снага на источни фронт, па кад почне концентрација бугарске војске, да пређе у офанзиву ка Софији, разбије бугарску војску и одбаци је што даље на исток. На Сави и Дунаву за то време да са држи у дефанзиви.

Претседник грчке владе Венизелос је на основу српско-грчког уговора из 1913 године наредио, 23 сеп-

тембра, мобилизацију грчке војске. Он се обратио француској и енглеској влади са молбом да се у Солун искрца 150.000 француско-енглеских трупа. Савезници су наредили да се превезу у Солун 156 француска (ђенерал Бају) и 10 енглеска дивизија (ђенерал Механо). Оне су почеле искрцавање 5 октобра.

Српска Врховна команда је према своме плану вршила распоред снага. Кад је Бугарска објавила мобилизацију, била је 1 српска армија (војвода Ж. Мишић, 3 и по дивизије) на фронту Остружница — ушће Дрине — Вишеград; Одбрана Београда (ђенерал М. Живковић, 20 батаљона, 75 топова и 2 ескадрона), од Остружнице до Гроцке, III армија (ђенерал П. Јуришић-Штурм, 2 дивизије и Браничевски одред од 12 батаљона, 44 топа и 1 ескадрон), од Гроцке до Голупца; Крајински одред (пуковник Д. Димитријевић, 13 батаљона и 47 топова) од Голупца до Сипа; Тимочка војска (ђенерал И. Гојковић, 2 дивизије и Неготински одред од 6 батаљона и 10 топова) од ушћа Тимока до Миџора; II армија (војвода С. Степановић, 3 пешадиске и 1 коњичка дивизија и одред на Тумби и Власини од 11½ батаљона и 18 топова) од Миџора до Патарице; трупе нових области (ђенерал Д. Поповић, 31 батаљон и 54 топа) од Криве Паланке до Дојрана и (13 батаљона и 24 топа) дуж целе албанске границе. На расположењу Врховне команде (стратегиска резерва) била је 1 дивизија код Сопота.

Иако је било јасно да мобилизација бугарске војске није значила само прелаз у оружану неутралност, као што је Бугарска објавила, ипак савезници нису одобрили Србији да поступи по плану Врховне команде и да нападне Бугаре за време концентрације. Наводили су да ће се тиме изазвати Бугарска и уверавали су српску Врховну команду да Бугарска неће смети напасти Србију. Стога је наређено трупима према Бугарској да се држе најстроже дефанзиве и да се казни смрћу сваки ко пређе бугарску границу или избаци метак на бугарску страну. На тај начин бугарска је војска несметано извршила концентрацију на српској граници.

Аустро-немачка војска предузела је 5 октобра 1915. године енергичну офанзиву по плану ђенерала Макен-

зена. Тог дана тачно у подне почела је цела артилерија III армије артилериску припрему, која је са великом жестином трајала до ноћи. XI армија и одреди на Дрини, тако исто су вршили артилериску припрему, само слабију. Српска артилерија није одговарала, већ је тукла аероплане, који су летели над Београдом, Обреновцем, Смедеревом и Рамом. Идућег дана је III аустриска армија пребацила делове код Прогара, Бољевца и на аду Циганлију, а у свануће 7 октобра код Небојше куле. XI немачка армија, под заштитом надмоћније артилерије, предузела је прелаз преко Дунава код Рама, Затоње и Костолца. После кратке, али тешке борбе, 10 корпус је заузео Горицу код Рама, а на Затоњу и Костолцу је задржат. Српске трупе су давале снажан отпор и вршиле контранападе негде успешно, негде без успеха, нарочито код Београда, куда је упућена и дивизија из Сопота. И тамо где су имали успеха, Срби га нису могли развити због несравњено надмоћније непријатељске артилериске ватре, како са супротне обале, тако нарочито са монитора, који су их тукли уздужном ватром.

Све борбе око прелаза биле су необично жилаве. XI немачка армија је тек после 65 часова непрекидног бомбардовања Смедерева, у коме је топ од 42 см срушио једну кулу смедеревског града, могла да пребаци једно одељење источно од Смедерева. Одељење пребачено западно од Смедерева уништено је контранападом, а у Годмину је један пук контранападом бачен на Дунав и одржао се само иза насипа. Код Забрежја одбивено је пет јуриша, и тек после шестог могао је корпус да крене напред. У Београду морала се заузимати новим нападом готово свака улица. У току тих борби пребачена је са српског источног на северни фронт 1½ дивизија.

Прелаз аустро-немачких трупа преко Саве и Дунава извршен је тек 11 новембра, благодарећи силној артилериској ватри, којој се са српске стране могла противставити само слаба пољска артилерија. Тог дана ситуација је била оваква: на горњој и доњој Дрини и на Сави до Обреновца, Срби су спречили наступање непријатеља. Код Београда, српске су трупе повучене на линију Јајинце — Торлак — Долови — Калуђерица —

Ерино брдо — Клупе — Чолин гроб — Винча, а III аустро-немачка армија је заузела напуштено Зелено брдо и Мајур. XI немачка армија пребацила је и последњу дивизију и заузела Смедерево — Липе — Брежане — и северно од Ћириковца. Због овако спорог и тешког напредовања, фелдмаршал Макензен је решио да пребаци тешку артилерију и под њеном заштитом да предузме даље наступање. За то су употребљени 12 и 13 октобар.

На источном фронту Бугари су 12 октобра заузели отсек Црвени Град — Писана Буква — Веселинова Чука. Команданти српских трупа питали су тада Врховну команду да ли ће тући Бугаре, пошто још нисмо били у рату са њима. Њима је одговорено да енергично одбију бугарске нападе, а да сами не прелазе у напад.

Од 13 октобра продужене су операције на северном фронту. Немци су обасипали српске положаје и трупе на њима силном артилериском ватром, а Срби нису могли ни покушати да је спрече. Тек после снажног бомбардовања, полазиле су аустро-немачке трупе у напад. Али и тада су оне наилазиле на силан отпор. Оне су и даље споро напредовале. Стога је немачка команда захтевала да Бугари почну офанзиву што пре. Онда су Бугари са целом снагом, концентрисаном према Србији, 14 октобра предузели напад, без објаве рата, и заузели првог дана гранични фронт од Затвореничке пољане до Св. Николе.

На целом фронту од Вишеграда дуж Саве, Дунава и источне границе, Срби су давали снажан отпор, али како савезници нису још ни пошли из Солуна, српска Врховна команда је закључила да ће против овако надмоћне снаге моћи водити само операције за добитак времена, како би се савезницима дала могућност да стигну и појачају српску војску. Стога је издала упутство да се трупе под притиском надмоћне снаге повлаче: III армија правцем Пожаревац—Поповић—Ћуприја и Смедерево—Рача—Багрдан; Одбрана Београда правцем Младеновац—Баточина—Јагодина; I армија правцем Обреновац—Аранђеловац—Крагујевац, означивши које су утврђене линије на тим правцима, на којима је

требало davати упоран отпор. Трупaма на источном фронту наређен је упоран отпор на граничном фронту.

На свима положајима српске су трупе давале очајан отпор, и тек у крајњој нужди повлачиле се на следећи. Али, док су оне биле још на првој линији отпора, бугарска је војска (16 октобра) избила у долину Мораве и пресекла железничку пругу код Врање. Како је ова пруга била једини пут за довоз потреба, српска војска је дошла још у тежи положај. Тада је на брзу руку организована помоћна основица на Косову, куда су евакуисане потребе из магацина северне Србије.

Савезничка помоћ није се могла очекивати ускоро, јер је тада тек вршено пребацивање са Дарданела у Солун. Грчка, као савезница Србије, није била вољна да помогне Србији, а краљ Константин је чинио велике сметње искрцавању савезничке војске у Солуну.

Бугарска војска потискивала је слабе српске снаге на источном фронту. На северу се спустила са граничних висова у долину Тимока и привлачила је тешку артилерију за напад на пиротски утврђени логор, а на југу је заузела Штип, Куманово и Врању, а коњичком дивизијом порушила мост на Вардару јужно од Велеса и водила је борбе источно од њега. Две слабе српске дивизије повлачиле су се под борбом у правцу Косова, бранећи сваку стопу земље.

Фелдмаршал Макензен издао је 22 октобра инструкцију, по којој је имала да наступа III армија ка линији Рудник—Шаторња—Божурња—Наталинци, снаге са Дрине ка Ваљеву, а 62 дивизија од Вишеграда ка Ужицу; XI армија ка линији Сараново—Свилајнац—Суботица и даље обема обалама Мораве, тежећи да надире левим крилом ка Ђуприји и што пре ухвати везу са десним крилом бугарске I армије. Тога дана I бугарска армија још се борила око Зајечара, Књажевца и Пирота, а II армија је заузела (без борбе) Прешево и Скопље.

Срби су се повукли на Кончулски и Качанички теснац. Трупе нових области, формиране у две слабе дивизије, хитно појачаване трупама које су отступале са севера, штитиле су Косово.

Аустро-немачке трупе, наступајући у вези међу собом, успоставиле су главнином XI немачке армије везу са бугарском I армијом 5 новембра. Оне су ојачане алписким корпусом, који је 7 новембра стигао у Крагујевац. Али како се аустро-немачки фронт сужавао, враћени су (8 и 9 новембра) 3 и 4 немачки корпус.

Српска је војска међутим постепено отступала ка Косову. Уколико су поједини делови њени на ком правцу били брже потискивани, упућивани су, иако изнурени, други делови, да контранападом поправе ситуацију на том месту, да не би којој другој јединици био отсечен пут отступања и она доведена у безизлазан положај. Тако су у почетку ојачане трупе на Кончулском и Качаничком теснацу, затим на Бабуни.

Српска Врховна команда је 5 новембра ставила у задатак II армији да обезбеђује правце Прокупље—Куршумлија—Преполац и Лесковац—Лебане—Медвеђа—Приштина. Кад се III армија повуче ка Прокупљу, тада се II армија има пребацити на правац Лебане—Медвеђа—Приштина.

Наређењем маршала Макензена стављено је у задатак I бугарској армији да пожури гоњење. Бугарска I армија је тада предузела прелаз преко Мораве, али због јаког отпора српских трупа, њена 9 дивизија је задржата на левој обали Мораве на отсеку од Суповца до Орљана. I њена дивизија је 10 новембра заузела положај Бојник—Косанчић—Драшковац на левој обали Пусте Реке.

Командант II српске армије ставио је под команду команданта Моравске дивизије II позива, Шумадиску дивизију II позива и Тимочку дивизију I позива са наређењем да нападне I бугарску дивизију, протера је и осигура правац ка Лебану.

Ова група извршила је напад 11 новембра, потукла I бугарску дивизију и претерала је преко Јабланице. Идућег дана продужен је напад и заузета линија Брестић—Каменита Чука—Црна Земља—Орашје, чиме је омогућено да се II армија пребаци 13 новембра на правац Лебане—Медвеђа—Приштина.

До 11 новембра српске и савезничке трупе заузеле су последњу одбранбену линију и то: Санџачка војска (црногорска) од Фоче до Прибоја у вези са Јаворским одредом (српским) код Нове Вароши; I армија од Млачина преко Нерађе до Александровца; Одбрана Београда бранила је излаз из Јанкове Клисуре на положају од Главне карауле (кота 694) до Јаворца; III армија на Јастрепцу у вези са II армијом на левој обали Јужне Мораве до према Лебанима; Јужно-моравске трупе до села Бинче, са њима у вези Вардарска и Моравска дивизија I поз. на Кончулском теснацу; Тетовски одред западно од Тетова; Поречки и Вардарски одред на Бабуни. Мрзенски је одред код Фариша одржавао везу са француским трупама (122, 156 и 57 дивизија и као резерва 10 енглеска дивизија), које су биле на положају од Криволака до Валандова. Према њима биле су: III аустро-немачка армија од Дрине до Краљева; XI немачка армија од Краљева до Јастрепца закључно; I бугарска армија од Ражња преко Лесковца до Лебана; II бугарска армија од Владичиног Хана до Тетова, одреди Богданова Бурмова и Струмички према Французима.

Српска Врховна команда је држала да ће се на тој одбранбеној линији моћи дуже држати и дати савезницима времена да знатнијим снагама притекну у помоћ. Али савезници су споро пристизали, те је решено да се све трупе повуку на Косово. Српске трупе су се онда постепено почеле повлачити ка Приштини, тако да су 20 новембра и последње трупе из северне Србије отступиле на Косово. Међутим напад непријатеља на Косово принудио је Србе, 24 новембра, да се повуку на леву обалу Ситнице.

Под оваквим околностима даља борба била је немогућа, те се Врховна команда одлучила на једину судбоносну, али у исто време часну и спасоносну операцију — на повлачење трупа преко беспутне и сиромашне Црне Горе и Албаније ка Јадранском мору, у нади да ће тамо, прихваћена од савезника, моћи да реорганизује војску и да је спреми за нове операције.

Стога је 25 новембра 1915 године наређено опште повлачење и то: све три армије и Одбрана Београда

правцем Пећ—Андријевица—Подгорица—Скадар; трупе нових области правцем Призрен (Баковица)—Везиров Мост—Ороши и Пуки ка Љешу и Скадру; Тимочка војска са коњичком дивизијом правцем Призрен—Љум Кула—Пишкопеја—Дебар, са задатком да у вези са трупама код Битоља осигурају што дуже везу Битољ—Солун, а после тога да се повуку ка Елбасану. Како у Албанији није било никаквих путева, наређено је да се униште сва превозна средства и артилерија и да се трупе снабду товарном комором.

Призрен, Љум Кула, Баковица и Пећ су постали крематоријум оног српског славног оружја које се није могло носити преко беспутне Албаније а које би било оскрнављено падом у руке непријатељу. Све што се није могло носити уништено је, спаљено или закопано у земљу.

Од 28 новембра почело је напуштање последње стопе територије Краљевине Србије: српска војска, са масом избеглог народа, пошла је преко Албаније.

Прелаз преко Албаније је најтежа операција коју је извела српска војска у целом рату. Она је гинула на овом путу од глади и умора; српски војник давао је и кошуљу са себе Албанцу за парче кукурузног хлеба, јер се ништа није могло купити за папирни новац, а другог није било.

Због нагомиланости српске војске и избеглог становништва у околини Скадра и Љеша, настала је врло критична ситуација у погледу исхране, јер тамо није било ничег спремљеног, а бродови који су требали да се искрцају у медованском пристаништу, били су јако угрожени сумаренима и хидропланима из ратне луке у Боки Которској. Стога је српска војка, иако веома изнурена, морала продужити марш по беспутном и баровитом приморју ка Драчу, где је један део укрцан у бродове и транспортован на Крф, док је други део продужио марш до Валоне, одакле је бродовима пребачен на Крф.

Маршовање трупа ка Драчу и Валони било је скопчано са невероватним тешкоћама, у погледу исхране и још више у погледу савлађивања баровитог терена и река, на којима није било мостова.

У току јануара 1916 године прикупљена је на Крфу сва српска војска која је преживела прелаз преко Албаније и приморја. На острво Видо, код Крфа, упућивани су сви војници сумњиви на колеру и тифус — оно је названо острво смрти због страховите смртности која је на њему дуго владала.

После кратког одмора, 19 фебруара 1916 године, почета је помоћу савезника, већином Француза, реорганизација српске војске. Кад је она 26 априла била завршена, састав српске војске био је: врховни командант престолонаследник Александар, начелник штаба ђенерал П. Бојовић (који је још у Скадру заменио оболелог војводу Р. Путника); I армија (војвода Ж. Мишић) Моравска и Вардарска дивизија; II армија (војвода С. Степановић) Шумадска и Тимочка дивизија; III армија (ђенерал М. Васић) Дринска и Дунавска дивизија. Сем тога формирана је и коњичка дивизија. Укупна јачина српске војске била је око 147.000 људи.

Врховна команда је упутила 16 марта 1916 године пуковника С. Хацића са 100 официра и подофицира, преко Италије, Француске и Енглеске у Русију, да тамо од заробљеника Југословена формира у Одеси I српску добровољачку дивизију.

На солунском фронту биле су, под командом француског ђенерала Сараја, савезничке трупе, које су постепено смењивале сумњиве грчке трупе на српско — грчкој граници.

Пребацивање српских трупа са Крфа у Солун почело је 12 априла. Трупе су смештене у логоре око Солуна и тамо су се вежбале. Српска Врховна команда превезена је 16 маја у Солун, а све српске трупе су већ крајем маја биле у логорима источно од Солуна. Крајем маја упућен је српски добровољачки одред (1700 људи) да затвори пут Корча — Лерин у циљу спречавања шпијунаже и контрабанде из Грчке.

Између 21 јуна и 1 августа све три српске армије изишле су на фронт, а 15 августа дошла је и коњичка дивизија са једном бригадом на коњима, а другом без коња.

На солунском фронту српска је војска била у оваквом распореду: I армија од Вардарца преко Бохемице и Извора до Фуштана; II армија преко Кожуха и Ветерника до Доброг Поља и III армија са коњичком дивизијом од Доброг Поља преко Кајмакчалана до пута Бањица — Лерин. Савезничка војска била је у продужењу I српске армије у долини Вардара према Дојрану. Главни командант свих савезничких трупа на солунском фронту био је ђенерал Сарај.

Бугарско-немачка војска, у јачини око 160.000 људи, посела је главне тачке на српско-грчкој граници од Вардара, преко Дудице, Кожуха, Ветерника, Доброг Поља и Кајмакчалана па између Кенали и Лерина до Преспанског Језера.

Савезничка војска на солунском фронту припремила је за 23 јули један демонстративан напад, са намером да извиди јачину непријатеља. Али је тај напад неколико пута одлаган у очекивању да Румунија ступи у рат на страни споразума. Међутим, бугарско-немачка војска предузела је 17 августа офанзиву против III српске армије на правцу Кенали — Бањица. III српска армија потиснута је ка Островском Језеру. Али бугарско-немачке трупе нису постигле одлучан успех, јер су, уз огромне губитке, биле задржане на линији Костур — Влахоклисуре — Нови Град — Горничево — Малко Нице — Чеганска Планина.

На солунском фронту је после ових борби владало затишје до 11 септембра. За то време савезници су припремили офанзиву. Ради тога је I српска армија пребачена на отсек Острово—Валандово и образовала је лево крило српског фронта, док су III и II армија остале на својим отсецима и образовале центар односно десно крило. I и III армија и коњичка дивизија појачане су француским јединицама (поглавито артилеријом). План за офанзиву био је: II српска армија да нападне на фронт Козјак—Нице; III армија, пошто овлада гребеном, Малко Нице, да напада бок бугарско-немачких трупа код Горничева и Бањице; I армија да напада северно од Горничева. Западно од I армије груписана је француско-

руска армија, са задатком да дејствује правцем Лерин—Кенали—Битољ.

У огорченим борбама од 12 до 16 септембра, српске армије разбиле су бугарско-немачке трупе на положајима код Островског и Петрског Језера, а од 18 септембра водио се тежак бој у којем су српске трупе, одбијајући многобројне противнападе, у најочајнијој борби избиле на Кајмакчалан. После тога, 3 новембра, заузет је Старков Гроб, па су српске трупе прешле Црну Реку и, уз садејство француских трупа, заузеле јаке положаје у луку Црне Реке (кључ одбране Битоља). Српски I коњички пук прешао је Црну Реку западно од Новака и 19 новембра ушао у Битољ, у коме је затекао савезничке трупе. У току ових тешких борби, Срби су на свом фронту заробили 64 официра и 5474 војника, а запленили 50 пољских и 32 брдска топа, 10 хаубица, 4 бацача мина, 42 митраљеза и масу другог материјала. Губитци су на обе стране били врло велики, те је од 6 децембра настало затишје на целом солунском фронту.

Под командом пуковника С. Хаџића, који је у мају 1916 год. стигао у Одесу, формирана је крајем јуна, од Југословена заробљених на руском фронту, I српска добровољачка дивизија, у јачини око 18000 људи. Већина (око 90%) били су Срби, а остало Хрвати, Словенци и Чехо-Словаци. Када је Румунија ступила у рат (19 августа 1916 године) образован је руско-српски корпус, под командом руског ђенерала Зајинчовског, у чији је састав ушла I српска добровољачка дивизија. Корпус је добио задатак да са румунским снагама оперише у Добруци против Бугара. Операције овог корпуса у почетку су биле веома успешне, али кад је румунска војска разбивена на Карпатима, а руско-српски корпус притиснут код Добрича јаким немачко-бугарским снагама, морао се повући из Добруце. У овим операцијама добровољачка дивизија борила се веома храбро. Њен је положај био особито тежак, јер је била запала у врло критичну ситуацију, због наглог повлачења једне румунске дивизије на њеном десном крилу. Румунска војска, после губитка Букурешта, повлачила се ка руској граници, где је прихваћена руским трупама, а I српска добровољачка ди-

визија, која је у тим борбама имала око 6000 мртвих и рањених, повучена је северно од Одесе на одмор и попуну. Поред попуњавања ове дивизије, предузето је и формирање II српске добровољачке дивизије и стварање српског добровољачког корпуса.

На солунском фронту, обе стране су биле у дефанзиви. Због великих губитака српске војске и немања извора за попуњавање, укинута су четврти пукови у дивизијама, а ове сведене у две армије: I армија (војвода Ж. Мишић) Моравска, Дринска, Дунавска и Коњичка дивизија, на левом крилу од Црне Реке до Сокола; II армија (војвода С. Степановић) Шумадиска, Вардарска и Тимочка дивизија, од Сокола до Фуштана. Обе армије снабдевене су тешком артилеријом, муницијом и осталим потребама за офанзиву.

У марту 1917 године, кад је букнула револуција у Русији, настала је опасност да се српске добровољачке дивизије не уплету у револуцију и не растуре. Да би се те трупе спасле, а како је иначе било без циља да оне остану у Русији, отпочето је 30 августа пребацивање тих трупа на солунски фронт, где су биле веома потребне за попуну проређених редова српске војске. Транспортирање тих трупа вршено је преко Мурманска у Енглеску, па одатле железницом и бродовима за Солун и Сибирском железницом на Даљни, па бродовима до Суеца, одатле железницом до Александрије, одакле бродовима у Солун. Од првог транспорта који је стигао преко Енглеске формирано је 16 чета, којима су у децембру 1917 године ојачане дивизије (сем Вардарске), а од добровољаца из осталих транспорта и Вардарске дивизије формирана је 14 јануара 1918 године Југословенска дивизија.

Концем децембра 1917 године постављен је за команданта савезничких војска на солунском фронту француски ђенерал Гијома. Он је одмах по доласку тражио од српске Врховне команде да заузме шири фронт. Начелник штаба српске Врховне команде тражио је, напротив, да се фронт српских трупа скрати. Тај спор окончан је тиме што је на место ђенерала Бојо-

вића постављен војвода Ж. Мишић, а на место ђенерала Гијоме постављен ђенерал Франше д'Епере.

За све време затишја на солунском фронту, обе стране су се утврђивале, узнемиравале једна другу, исправљале фронт и вршиле извиђање. Српска Врховна команда је стално предлагала да се пређе у офанзиву, али савезничке Врховне команде до доласка ђенерала д'Епере нису то одобравале. Ђенерал д'Епере је успео да издејствује то одобрење. Он је 3 јула 1918 године сазвао конференцију команданата и начелника штабова савезничких војски. На тој конференцији утврђен је план за одлучну офанзиву, а 6 јула почеле су припреме на целој фронту и трајале су до 13 септембра.

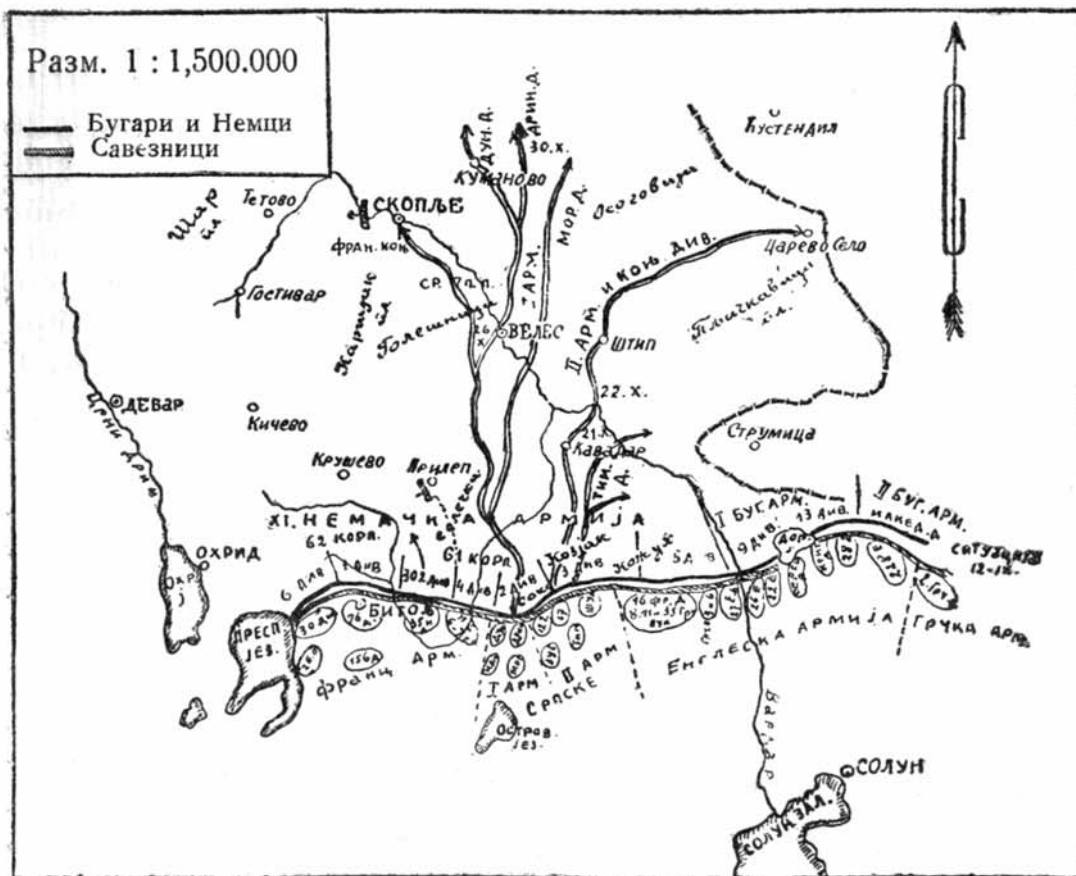
Основна идеја плана за офанзиву била је: нападом на фронту српских армија, у планинском пределу између Сушице и Лешнице на Добром Пољу, извршити пробој непријатељског фронта на ширини од 30 километара а затим, брзом експлоатацијом успеха, проширити фронт пробоја и енергичним гоњењем доћи до линије Демир Капија—Кавадар.

Распоред трупа на фронту српске војске био је: II армија од Сушице до Сокола (17 км.). У првој линији: Шумадијска дивизија на десном крилу, 17 француска колонијална дивизија у центру и 122 француска дивизија на левом крилу. У другој линији Тимочка дивизија позади 17 француске и Југословенска дивизија позади 122 француске. На фронту ове армије постављено је 351 оруђе. I армија од Сокола до Лешнице (16.5 км.). У првој линији Дринска дивизија на десном крилу, Дунавска на левом. У другој линији Моравска дивизија позади средине фронта. На фронту ове армије постављено је 203 оруђа. На расположењу Врховне команде била је Коњичка дивизија, позади Моравске, и 12 тешких оруђа на Флоки. Према фронту српске војске биле су 2, 3 и 4 бугарска дивизија, на јаким и утврђеним положајима.

План напада био је: дивизијама прве линије извршити пробој на делу фронта II армије између Камена и Сокола (9.5 км.) а затим ширити фронт пробоја у обе

стране. Експлоатацију успеха да врше дивизије друге линије, енергичним гоњењем у правцу Демир-Капије и Кавадара. I армија да помаже напад II армије и да енергично гони у правцу Црне Реке. Трећег дана по предузетом нападу српских трупа, извршити напад код Дојрана а деветог дана код Битоља, те да се фронт пробоја прошири на обе стране.

Распоред трупа пред пробој солунског фронта

Извршење пробоја почето је 14 септембра у 8 часова артилериском припремом на целом фронту. Дотле невиђена артилериска ватра рушила је и убијала на свакој стопи земље. За првих 24 часа заузета је цела прва линија бугарских ровова на фронту српских трупа, сем малог дела на левом крилу I армије. Пред вече 15 септембра обе дивизије из друге линије II армије изишле

су испред дивизија I линије. Идућег дана пробој је извршен и обе српске армије су са натчовечанском снагом узимале положај за положајем. Бугарске и немачке трупе су узалуд покушавале да очајничким контрнападима задрже српске трупе. Већ 17 септембра, Коњичка дивизија је изишла испред дивизија и вршила гоњење разбивене непријатељске војске.

25 септембра, Коњичка дивизија је прошла кроз Штип и продужила ка Кочанима, II армија је избила на Овче Поље а I армија је подилазила Велесу. Идућег дана Коњичка дивизија је заузела Кочане и продужила ка Царевом Селу; I армија заузела је Велес и кренула у правцу Овчег Поља. Овога дана ђенерал Тодоров је послао једног мајора да моли команданта савезничке војске да обустави операције за 48 сати. Ђенерал Франше д'Епере вратио је парламентарара са одговором да се операције не могу прекидати, а Бугари, ако желе, нека пошаљу своје делегате, са понудама за мир. 27 септембра Коњичка дивизија је избила на српско-бугарску границу.

Обе српске армије продужиле су гоњење ка српско-бугарској граници на још једину комуникацију Куманово — Крива Паланка — Ђустендил. Бугари, у страху од инвазије српске војске на своју територију због почињених страховитих зверстава у Србији за време трогодишње окупације, затражили су мир. Они су претпоставили и срамну капитулацију уласку српске војске у Бугарску. (Види скицу у прилогу бр. V.)

Бугарска је 29 септембра 1918 год., у 23 часа, потписала конвенцију за примирје, те су 30 септембра у подне обустављена непријатељства према Бугарима. После пораза бугарске војске, I српска армија је добила задатак да гони аустро-немачке трупе, које су отступале ка Нишу. Овај задатак она није могла предузети одмах, јер је у Куманову требало разоружати бугарске трупе, које су капитулирале и у маси стизале са правца Тетово — Скопље. Из истих разлога задржата је и II армија на фронту Царево Село — Крива Паланка, до доласка савезничких трупа. Тиме су изгубљени 1 и 2 октобар за гоњење Аустријанаца. Српска

I армија, са француском коњичком бригадом ђенерала Гамбете, продужила је онда 3 октобра наступање ка Врањи, гонећи девету аустриску дивизију и 5 немачких батаљона, који су систематски рушили железничку пругу. Већ код Врање она је стигла непријатеља, одмах га напала и заузела Врању, 5 октобра Владичин Хан, 6 октобра се под борбом пробила кроз Грделичку клисуру, где је задобила, сем доста плена, 10 митраљеза и неколико стотина заробљеника. Одатле је француска коњичка бригада добила самосталан задатак да гони непријатеља преко Свођа ка Пироту, где да пресече пругу Ниш—Пирот—Софија.

I армија је 7 октобра заузела Лесковац, где је избила и српска Коњичка дивизија из долине Ветернице.

Међутим, код Ниша су Немци концентрисали трупе за одбрану Ниша. Тамо је стигла 9 аустриска дивизија и 3 немачка пука, који су отступили пред I армијом, 217 немачка дивизија пребачена је из Софије железницом, а 219 дивизија је доведена са руског фронта. I армија је у току 10 и 11 октобра нападом и обухватним маневром приморала непријатеља да отступи. Немци су онда организовали и јако посели Сталаћску клисуру на положајима код Ражња, тако да је I армија вршила нападе од 16 до ноћи 21/22 октобра, кад су Немци отступили и хитно се повлачили долином Мораве. I армија их је гонила у стопу, ослобођавајући вароши једну за другом, а 1 новембра у 10.30 часова ушла је у Београд.

II армија, пошто је предала савезницима бугарску границу, кренула је 7 октобра са 2 дивизије ка Велесу а са трећом ка Скопљу, па оданде на Косово, где је сменила савезничке трупе. У току прве половине октобра посела је Митровицу, Призрен, Баковицу и Пећ. До конца октобра II армија је оставила једну дивизију у Чачку, другу на Косову а трећом је избила на границу Босне код Вишеграда. Од дивизије остављене на Косову, формиране су Јадранске трупе (1 пук пешадије и 1 брдски дивизион) са задатком да избију на Јадранско море код Скадра и Бара. После упорне борбе, овај одред је заузео 30 октобра Скадар а 31 Подгорицу.

До 3 новембра аустро-немачке трупе дефинитивно су пребачене преко Саве и Дунава и цела Краљевина Србија била је ослобођена. За то време је и Турска капитулирала и потписала конвенцију о примирју.

Једна српска чета прешла је Дунав код Великог Градишта и напала две немачке чете, које су отступиле ка Белој Цркви. Ово је био почетак прелаза I српске армије у Срем и Банат. Одушевљени Срби пресретали су српску војску, молећи поједине команданте да дођу и у њихова места, да успоставе ред, јер се Аустриска царевина почела распадати. Постојала је опасност да ће овладати анархија.

Кад су 3 новембра делови II армије ушли у Вишеград, босанско Народно веће је 4 октобра прокламовало уједињење са Србијом. Оно је молило да српска војска што пре дође у Сарајево. Тога дана су Јадранске трупе стигле на Цетиње, где их је становништво одушевљено дочекало.

Мађарска је 5 новембра послала у Београд своје делегате (грофа Карољиа и Бакоњиа), са понудама за мир.

Међутим, I армија је продужила наступање правцем Вршац—Темишвар и Нови Сад—Суботица. 13 новембра достигнута су оба крајња објекта. Тог дана, у 23.30 часова, потписана је конвенција о примирју са Мађарском и непријатељства су прекинута.

Трупе српске војске биле су до 22 новембра у сталном покрету ради поседања одређене демаркационе линије на северу од Мароша до Новог Арада. На западу српске су трупе избиле на Јадранско море и поселе су сва пристаништа од Бакра до према Скадру, изузев Задра, који су заузеле и поселе италијанске трупе.

Опуномоћени делегати Народних већа из ослобођених области дошли су у Београд и изјавили српској краљевској влади народну жељу за територијално и национално уједињење са Краљевином Србијом под династијом Карађорђевића. Регент Александар примио је ову жељу и 1 децембра 1918 године проглашено је ослобођење и уједињење и створена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.

Пред крај априла 1919 године, почела се осећати јача живост код Аустријанаца на делу демаркационе линије у Корушкој. Тамо је био образован Корушки фронт, на којем су била тек формирана 4 пука (Словенци) Дравске дивизиске области. Комешање Аустријанаца нарочито се осећало око великовачког мостобрана.

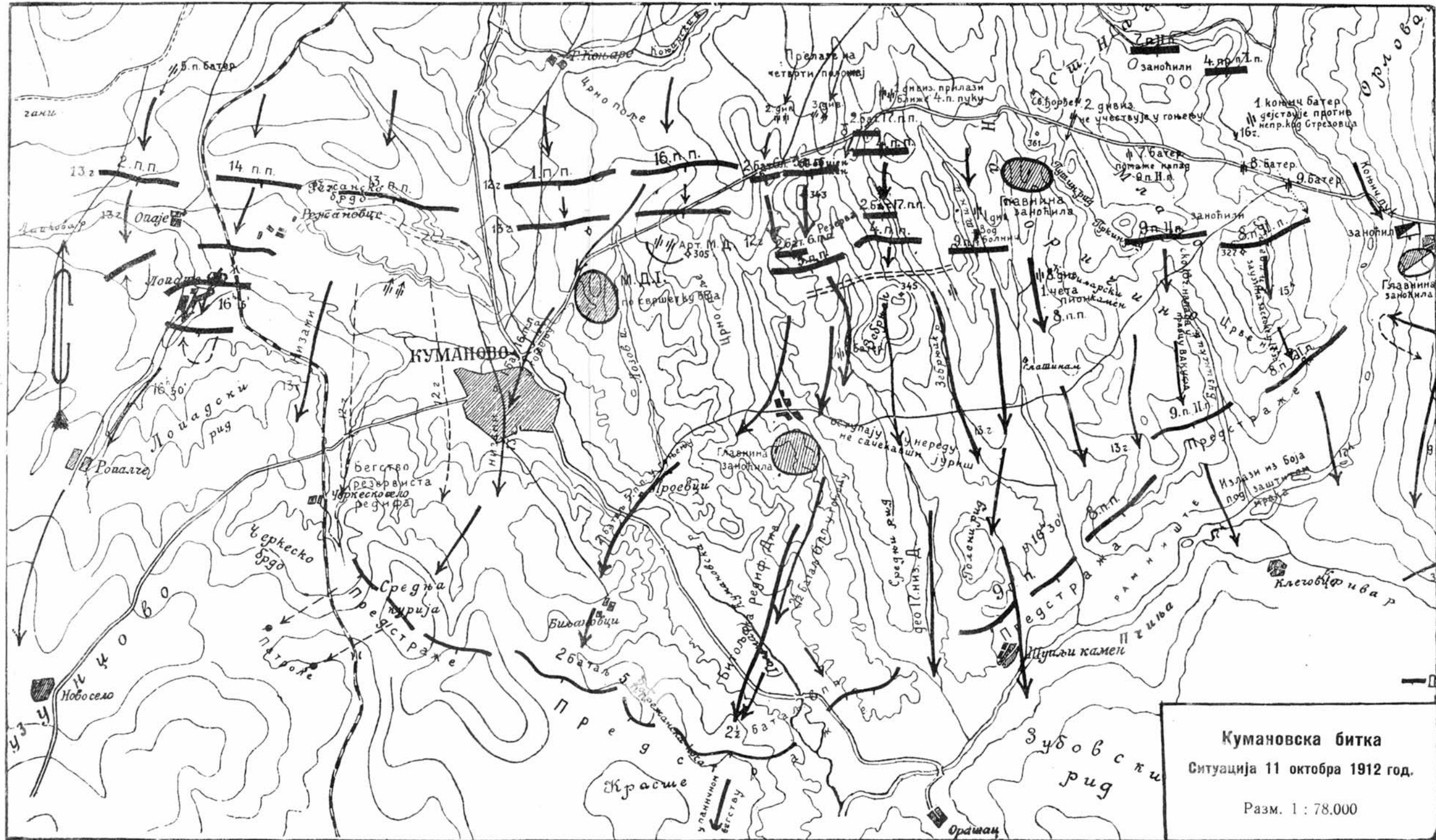
Југословенске трупе, да би ослободиле притиска великовачки мост, предузеле су 29 априла напад на Аустријанце. Напад је одбивен и трупе су се повукле на линију Бухенштајн—Бардник—Св. Петар—Св. Јанез границом Корушке до Черне, а аустриске су трупе заузеле Доњи Дравоград, Гуштањ и Черну и поселе штајерско—корушку границу. Тада су трупе Дравске дивизиске области, (ђенерал К. Смиљанић) ојачане са 2 пука српске војске (7 и 8) и артилеријом. Наређено је команданту Дравске дивизиске области да васпостави стање пре напада.

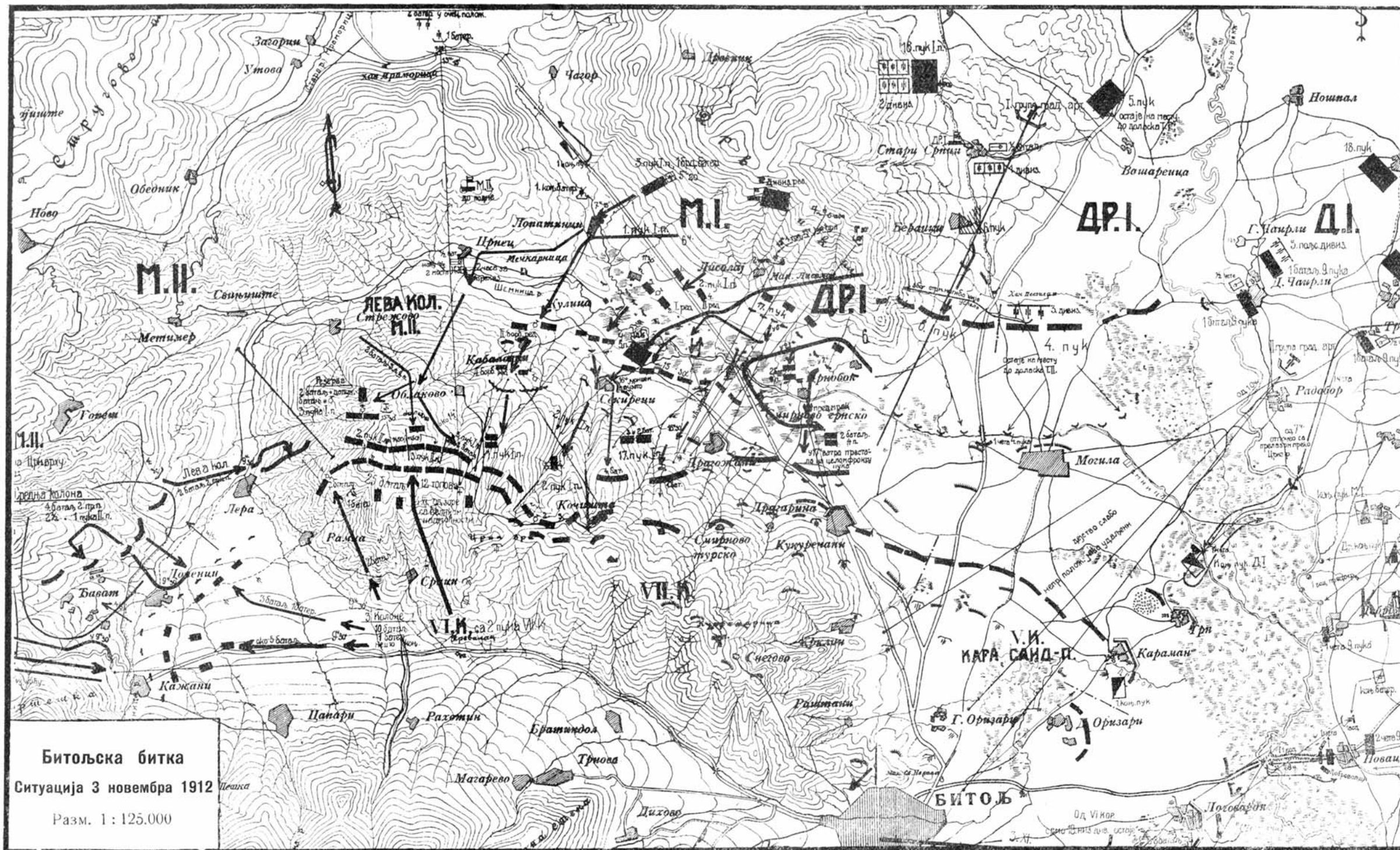
Енергичним нападом и борбама од 29 маја до 6 јуна аустриске су трупе потучене, поседнута је линија Св. Павле—Глан—Марија Саилерберг—Ст. Јакоб—Ебентал—Сатница. 6 јуна добивено је извешће да је закључено примирје са Аустријом и да се ова линија не прелази. Уговором о примирју потврђена је демаркациона линија.

Ово су биле последње операције српске војске у светском рату.

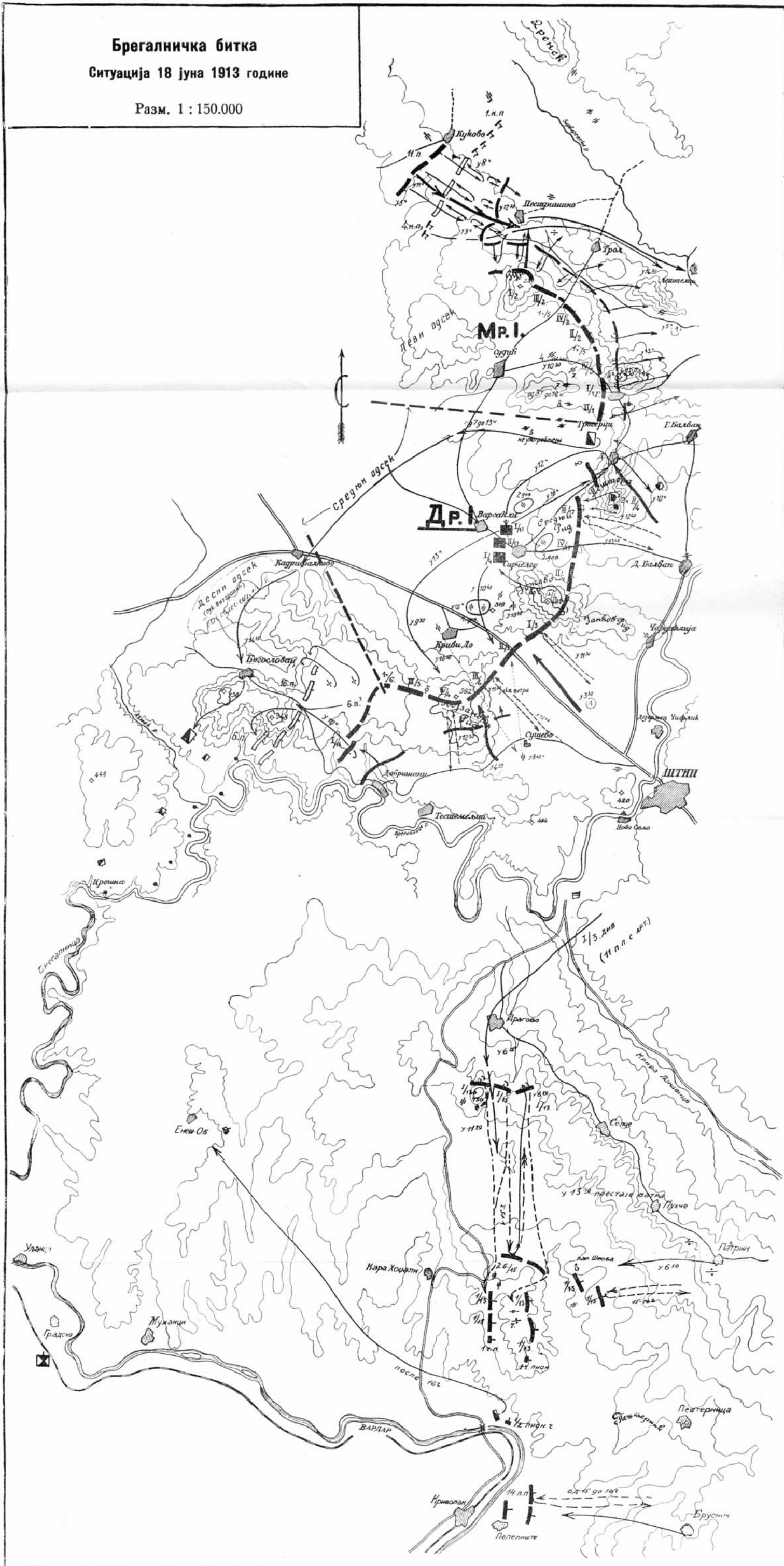
САДРЖАЈ

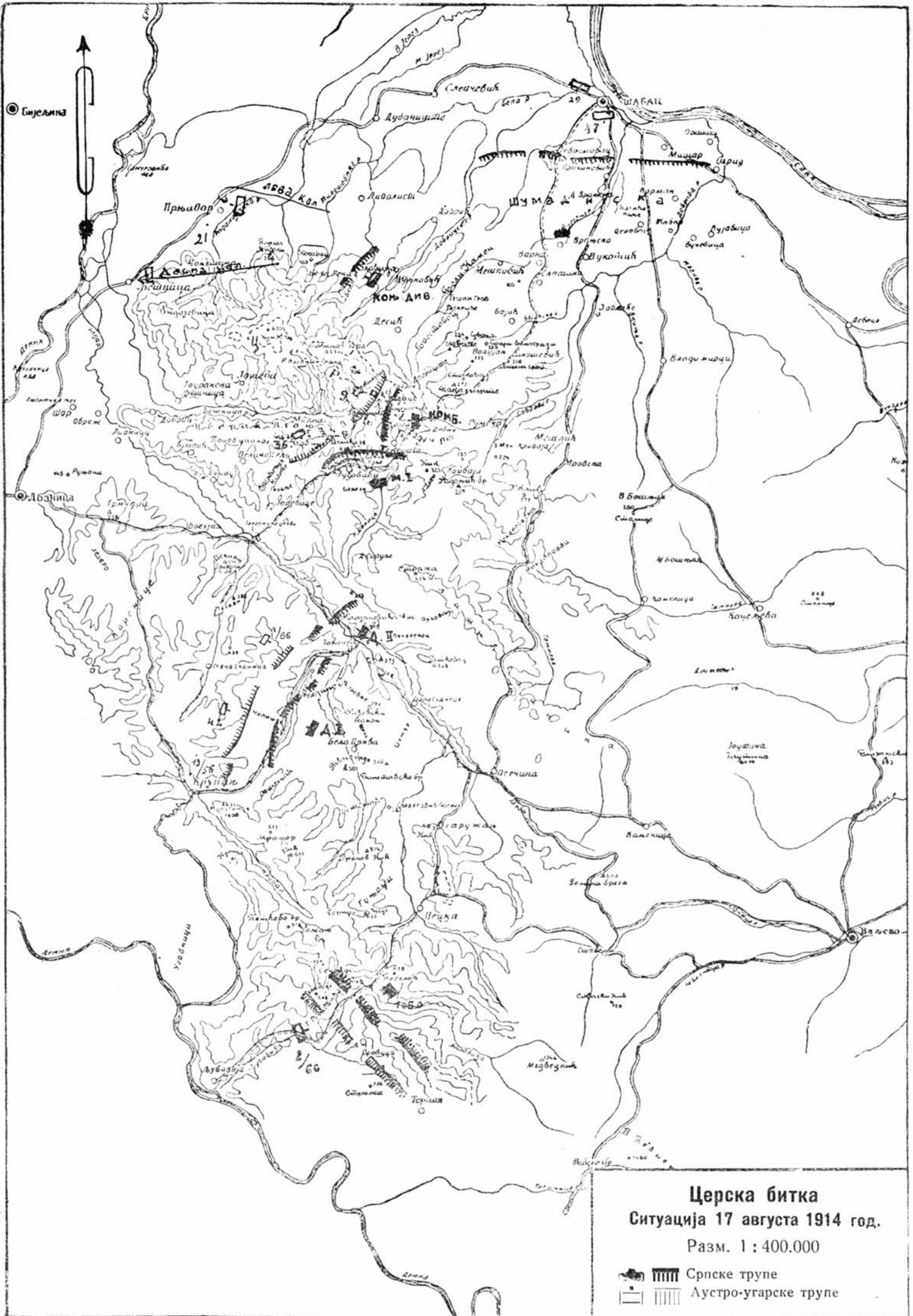
	Стр.
Увод	5
Кочина Крајина	6
Српски Фрајкор , ,	8
Борбе Срба под Мустафа-пашом против јаничара и Пазван-Огла 1793—1799 год.	12
Устанак на дахије 1804 год.	15
Први устанак на Турке	24
Други устанак на Турке	49
Устанак војвођанских Срба 1848 год.	53
Буна у Пиперима, заузимање Жабљака и Омер- пашина победа Црне Горе 1852 год.	60
Устанци Луке Вукаловића	62
Устанак у Боки Которској 1869 год.	66
Херцеговачко-босански устанак 1882 год.	68
Херцеговачки и босански устанак 1875 год.	70
Рат српско-турски и Црногорско-турски 1876 год.	75
Окупација Босне и Херцеговине 1878 год.	83
Српско-турски рат 1877—78 год.	85
Српско-бугарски рат 1885 год.	91
Српско-турски рат 1912—13 год.	97
Српско-бугарски рат 1913 год.	115
Светски рат 1914—18 год.	125

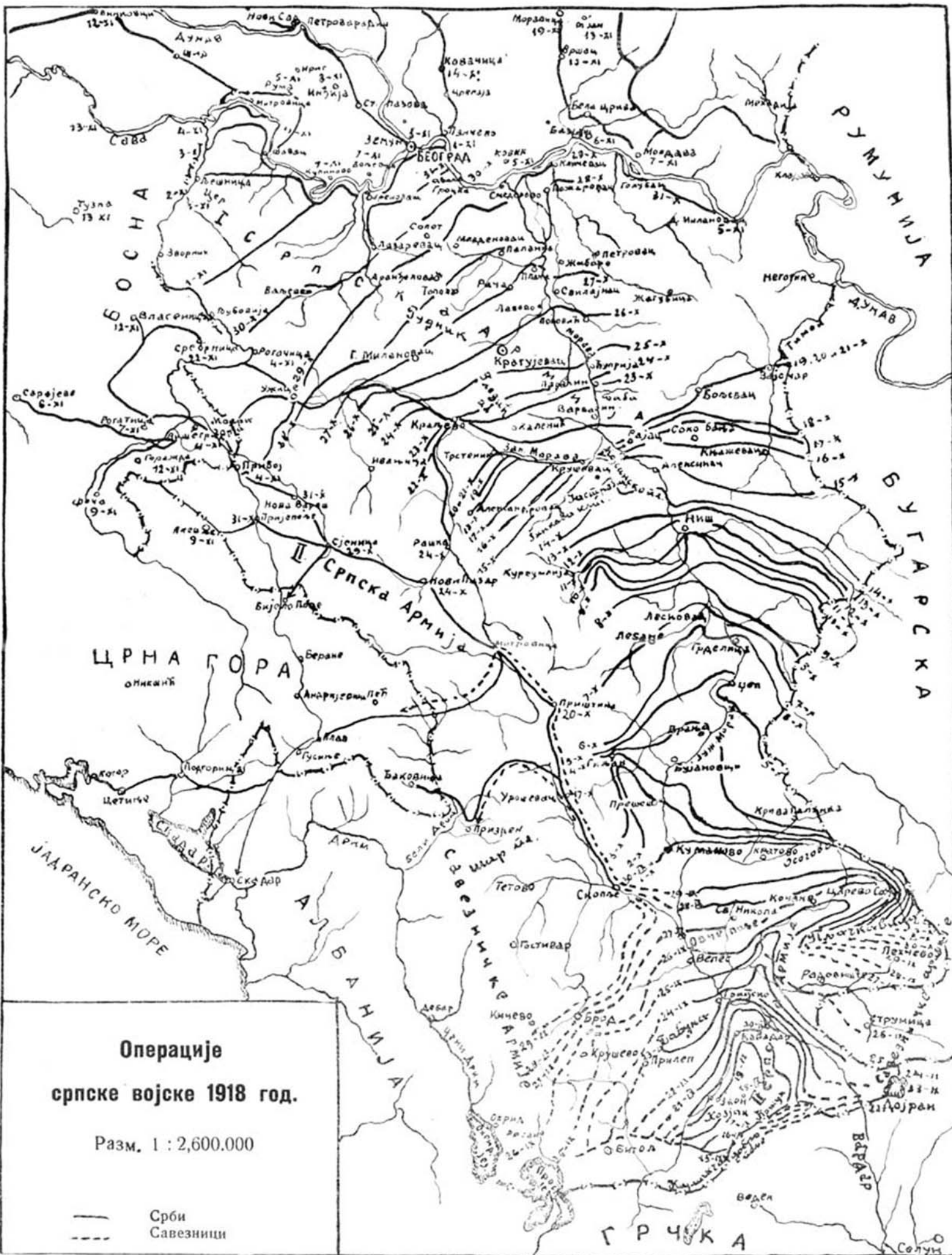

Брегалничка битка
Ситуација 18 јуна 1913 године
Разм. 1 : 150.000

С Р П С К И Н А Р О Д У Х I X В Е К У

- 1 Борба Србије за слободу од 1788 до 1816.
- 2 Борба за независност Србије од 1816 до 1834
- 3 Србија од 1834 до 1858
- 4 Србија од 1858 до 1878
- 5 Србија од 1878 до 1903
- 6 Уставни развитак и уставне борбе у Србији
- 7 Борба за народно уједињење од 1903 до 1914
- 8 Борба за народно уједињење од 1914 до 1918
- 9 Ратови Србије и Црне Горе
- 10 Спољна и унутрашња политика Црне Горе од краја XVIII века до 1851
- 11 Спољашња и унутрашња политика Црне Горе од 1851 до 1918
- 12 Босна и Херцеговина под 'турском' управом.
- 13 Босна и Херцеговина под Аустријском управом
- 14 Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења
- 15 националне и аутономне борбе Срба у Угарској.
- 16 Срби у Хрватској
- 17 Срби у Далмацији
- 18 Историја источног питања
- 19 Преглед историје српског народа у XIX веку

Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д.

СРПСКИ НАРОД У XIX ВЕКУ

Прошлост српскога народа од 1788 до 1918 у Војводини, Славонији, Хрватској, Босни, Херцеговини, Далмацији, Црној Гори, Србији и Јужној Србији.

20 КЊИГА — 320 ИЛУСТРАЦИЈА ВАН ТЕКСТА

За сваког интелектуалног човека и доброг грађанина врло је важно да што боље познаје прошлост свога народа и своје државе. Особито је нашем народу сада потребније него икада да добро проучи своју историју, јер се многи велики и важни проблеми, који муче нашу садашњицу, и који нам свима задају толике бригае, могу разумети и правилно ценити, па према томе вероватно и добро решити само тако, ако се ове тешкоће којих је пуно и на све стране у нашем и политичком и културном и социјалном животу, схвате, испитају и оцене као резултат целокупног историског развоја нашега народа и његових расних особина, у вези с утицајем свих спољних фактора, који су на ња развијали у позитивном или у негативном правцу.

У том погледу за нас је наравно најважнија и у сваком погледу највише поучна историја нашег народа у новије доба од стварања нове српске државе до уједињења, а и проучавање те историје за нас је од особитог интереса.

Стога су г. г. Јован Јовановић, Слободан Јовановић, Смиљаноје Смиљановић и Никола Смиљановић дошли на мисао, да се у серији књига, које ће заједно чинити једну целину, из ради систематски историја српскога народа од Карађорђевог усманка до прогласа уједињења (1804-1918) Поједине књиге овог великог дела раде наши најбољи научници и књижевници. Дело ће имати двадесет књига, поједине књиге излазиће у краћим размацима од 2—3 месеца. Главни је уредник целог дела г. проф. Сми. Смиљановић, а редакциони одбор чине и уредници су појединих књига: г. г. Јован Јовановић, бивши посланик и пуномоћни министар, Слободан Јовановић, проф. унив. и академик и Никола Смиљановић, адвокат и члан Југословенског одбора.

ЦЕНА ЈЕ ЦЕЛОКУПНОЈ КОЛЕКЦИЈИ

**у фином платненом повезу Дин. 1200,—
у меканом увезу Дин. 800.—**

Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д.

САДРЖАЈ ЕДИЦИЈЕ

„СРПСКИ НАРОД У XIX ВЕКУ“

ПО КЊИГАМА

- I. Др. Гргур Јакшић: *Борба за слободу Србије од 1788 до 1816.*
- II. Др. Гргур Јакшић: *Борба за независност Србије од 1816 до 1834.* — Др. Д. Страњаковић: *Србија од 1834 до 1858.*
- III. Др. Васа Чубриловић: *Србија од 1858 до 1878.* — Др. В. Ђоровић: *Србија од 1878 до 1903.*
- IV—VI. Јаша Продановић: *Уставни развитак и уставне борбе у Србији.*
- VII. Д. Поповић: *Борба за народно уједињење од 1908 до 1914 год.*
- VIII. Јован М. Јовановић: *Борба за народно уједињење од 1914 до 1918.*
- IX. Генерал Влад. Ј. Белић: *Рајови Србије и Црне Горе.*
- X. Др. Петар Поповић: *Спољашња и унутрашња политика Црне Горе од краја XVIII века до 1851.*
- XI. Др. Јован Тошковић: *Спољашња и унутрашња политика Црне Горе од 1851 до 1918.*
- XII—XIII. Осман Нури-Хацић, Владимир Скарин, Васа Чубриловић, Владимир Ђоровић, Васиљ Поповић: *Босна и Херцеговина под шурском управом.*
- XIV. Осман Нури-Хацић, В. Скарин, Никола Стојановић: *Босна и Херцеговина под аустријском управом.*
- XV. Јован М. Јовановић: *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења.*
- XVI. Др. Радослав М. Грујић: *Националне и аутономне борбе Срба у Угарској.*
- XVII. Вељко Петровић: *Срби у Хрватској.*
- XVIII. Др. Лујо Бакотић: *Срби у Далмацији.*
- XIX. Др. Васиљ Поповић: *Историја источног питања.*
- XX. Др. Станоје Станојевић: *Преглед историје српског народа у XIX веку.*